

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT POLİTİKASI BİLİM DALI

**EKONOMİK BÜYÜME VE KADIN İŞGÜCÜ ARASINDAKİ İLİŞKİ:
TÜRKİYE İÇİN AMPİRİK BİR ANALİZ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Nisa DÖĞER

BURSA - 2022

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT POLİTİKASI BİLİM DALI

**EKONOMİK BÜYÜME VE KADIN İŞGÜCÜ ARASINDAKİ İLİŞKİ:
TÜRKİYE İÇİN AMPİRİK BİR ANALİZ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Nisa DÖĞER

Danışman:

Prof. Dr. Hülya KANALICI AKAY

BURSA - 2022

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Nisa DÖĞER
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitüsü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim/Anasanat Dalı: İktisat
Bilim/Sanat Dalı : İktisat Politikası
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : xiv+117
Mezuniyet Tarihi :/...../20....
Tez Danışman(lar)ı : Prof. Dr. Hülya KANALICI AKAY

EKONOMİK BÜYÜME VE KADIN İŞGÜCÜ ARASINDAKİ İLİŞKİ: TÜRKİYE İÇİN AMPİRİK BİR ANALİZ

Ekonomik büyüme, bir ülkede üretilen tüm mal ve hizmetlerin arzında meydana gelen uzun vadeli artıştır. Büyümenin en önemli etkenlerinden biri emek faktörüdür. Emek verimliliğinin artması ise insan kaynağının etkin kullanımı ile mümkündür. Bu bağlamda işgücüne katılım sağlayan kadın çalışanlar, ekonomik büyümenin önemli bir belirleyicisi konumundadır.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de kadının işgücü piyasasındaki yerini incelemek ve ekonomik büyüme ile kadın işgücü arasındaki ilişkinin varlığını ortaya koymaktır. Çalışmanın ilk bölümünde ekonomik büyüme kavramına yer verilecek; ikinci bölümde Türkiye’de kadın işgücünün yapısı ve özellikleri sayısal veriler yardımıyla açıklanacaktır. Son bölümde ise 1998-2020 dönemleri arasındaki GSYİH ile kadın işgücünü etkileyen medeni durum faktörü arasındaki nedensellik ilişkisinin yönü ve varlığı Granger Nedensellik yöntemi ile test edilecektir.

Anahtar Sözcükler: Ekonomik Büyüme, Kadın İşgücü, Ekonometrik Analiz

ABSTRACT

Name and Surname : Nisa DÖĞER
University : Bursa Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Economics
Branch : Economy Politics
Degree Awarded : Master
Page Number : xiv+117
Degree Date :/...../20....
Supervisor/s : Prof. Dr. Hülya KANALICI AKAY

THE RELATIONSHIP BETWEEN ECONOMIC GROWTH AND FEMALE WORKFORCE: AN EMPIRICAL ANALYSIS FOR TURKEY

Economic growth is the long-term increase in the supply of all goods and services produced in a country. One of the most important factors of growth is the labor factor. Increasing labor productivity is possible with the effective use of human resources. In this context, female employees participating in the workforce are an important determinant of economic growth.

The aim of this study is to examine the place of women in the labor market in Turkey and to reveal the existence of the relationship between economic growth and female labor force. In the first part of the study, the concept of economic growth will be included; in the second part, the structure and characteristics of the female workforce in Turkey will be explained with the help of numerical data. In the last part, the direction and existence of the causality relationship between the GDP and the marital status factor affecting the female workforce between the 1998-2020 periods will be tested with the Granger Causality method.

Key Words: Economic Growth, Female Workforce, Econometric Analysis

ÖNSÖZ

Tez çalışmamın başından sonuna kadar değerli bilgi ve tecrübelerini benimle paylaşan ve her daim desteğini hissettiğim saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Hülya KANALICI AKAY'a ve tezi oluşturma sürecinde değerli vaktini ayırıp yardımını esirgemeyen Araştırma Görevlisi Rümeysa ÇELİK ERKAN'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Bu uzun süreçte beni hiç yalnız bırakmayan ve daima destekleyen canım aileme ve yanımda olan tüm arkadaşlarıma sonsuz teşekkür ederim.

Nisa DÖĞER

Ocak 2022, BURSA

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
TABLolar	x
ŞEKİLLER	xi
GRAFİKLER	xii
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK BÜYÜME VE KADIN İŞGÜCÜ

1. EKONOMİK BÜYÜME KAVRAMI	3
1.1. Ekonomik Büyümenin Ölçülmesi	4
1.2. Ekonomik Büyümenin Belirleyici Unsurları.....	5
1.2.1. Doğal Kaynaklar	5
1.2.2. Sermaye	6
1.2.3. Emek (İşgücü).....	7
1.2.4. Teknolojik Gelişme.....	8
1.3. Ekonomik Büyümenin Önemi.....	9
2. EKONOMİK BÜYÜME MODELLERİ	10
2.1. Klasik Büyüme Modeli	10
2.1.1. Adam Smith Modeli	10
2.1.2. Thomas Robert Malthus Modeli	13
2.1.3. David Ricardo Modeli	14
2.2. Marksist Büyüme Modeli	17
2.3. Keynesyen Görüş ve Büyüme	18
2.4. Harrod - Domar Büyüme Modeli	20
2.5. Neo-Klasik Büyüme Modeli	22

2.5.1. Temel Solow Modeli	22
2.5.2. Teknolojik Gelişmenin Yer Aldığı Solow Modeli	26
2.6. İçsel Büyüme Modelleri	29
2.6.1. Romer'in Bilgi Birikimi Modeli	29
2.6.2. Lucas'ın Beşeri Sermaye Modeli.....	30
2.6.3. Barro'nun Kamu Politikası Modeli.....	31
2.6.4. Ar-Ge Tabanlı Model.....	32
2.6.5. AK Modeli	33
2.7. Schumpeter ve Yenilik Modeli.....	35
3. KADIN İŞGÜCÜ	36
3.1. Kadının İşgücüne Katılma Süreci.....	37
3.2. Kadın İşgücü Üzerine Teorik Yaklaşımlar	38
3.2.1. Klasik Yaklaşım.....	39
3.2.2. Marksist Yaklaşım	40
3.2.3. Neo-Klasik Yaklaşım.....	41
3.2.4. Kurumcu Yaklaşım	42
3.2.5. Feminist Yaklaşım	42

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE KADIN İŞGÜCÜNÜN YAPISI VE ÖZELLİKLERİ

1. TARİHSEL SÜREÇTE KADIN İŞGÜCÜ	44
1.1. Osmanlı Devleti Dönemi'nde Kadın İşgücü	45
1.2. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Kadın İşgücü	47
1.3. 1950 Sonrası Dönemde Kadın İşgücü	49
2. KADIN İŞGÜCÜ ÜZERİNDE ETKİLİ UNSURLAR	53
2.1. Yaş	53
2.2. Medeni Durum	55
2.3. Eğitim Düzeyi.....	57
2.4. Ücretsiz Aile İşçiliği.....	59
2.5. Kayıt Dışı İstihdam	61
3. KADIN İŞGÜCÜNÜN YAPISI	62
3.1. Kadın Nüfusun İşgücü Durumu	63

3.2. Kadın İşgücünün İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı	64
3.3. Kadın İşgücünün Meslek Gruplarına Göre Dağılımı	65
3.4. Kadın İşgücünün İşteki Durumuna Göre Dağılımı	66
3.5. Kadın Nüfusun İşgücüne Dâhil Olmama Nedenlerine Göre Dağılımı.....	67
3.6. Kadın İşgücünün Fiili Çalışma Süresine Göre Dağılımı.....	68
4. TÜRKİYE’DE VE DÜNYA’DA KADIN İŞGÜCÜNÜN YERİ.....	69
5. KADIN İŞGÜCÜ ÖNÜNDEKİ ENGELLER	72
5.1. Toplumsal Cinsiyet Olgusu	72
5.2. Kadın-Erkek Ücret Eşitsizliği	73
5.3. Yasal Düzenlemelerin Yetersizliği.....	75
5.4. Üst Yönetim Kademesine Geçememe Sorunu	76
6. KADIN İŞGÜCÜNÜ ARTIRMAYA YÖNELİK ÇÖZÜM ÖNERİLERİ.....	77

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE KADIN İŞGÜCÜ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR ANALİZ

1. LİTERATÜR	80
2. EKONOMETRİK ANALİZ	86
2.1. Durağanlık Analizi	86
2.1.1. ADF (Augmented Dickey-Fuller) Birim Kök Testi	87
2.1.2. PP (Phillips-Perron) Birim Kök Testi.....	89
2.1.3. KPSS (Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin) Birim Kök Testi.....	91
2.2. Var Analizi	93
2.2.1. İstikrar (Kararlılık) Koşulu	95
2.2.2. Otokorelasyonsuzluk Koşulu.....	96
2.2.3. Değişen Varyans Olmaması Koşulu.....	97
2.3. Granger Nedensellik Analizi	99
2.4. Etki-Tepki Analizi	103
2.5. Varyans Ayırıştırması.....	104
SONUÇ	106
KAYNAKLAR	109

TABLolar

Tablo 1: Malthus'un Yıllara Göre Nüfus-Gıda Teorisi	13
Tablo 2: Nüfusa Göre Kadın İşgücü Oranları (1955-1965, 15+ yaş)	50
Tablo 3: Cinsiyete Göre İşgücünde Statü Dağılımı (1955-1965, 15+, %).....	51
Tablo 4: İşgücüne Katılan Kadınların Sektörlere Göre Dağılımı (1955-1980)	52
Tablo 5: Türkiye'de Yaş Grubu ve Dönemlere Göre Kadın İşgücü Oranları (%).....	54
Tablo 6: Medeni Durum ve Dönemlere Göre Kadın İşgücü Oranları (% , 15+)	56
Tablo 7: Eğitim Düzeyi ve Dönemlere Göre Kadın İşgücü Oranları (% , 15+)	58
Tablo 8: Dönemlere Göre Ücretsiz Aile İşçisi Kadınların İşgücü Durumu (Bin, 15+) ..	60
Tablo 9: Herhangi Bir Sosyal Güvenlik Kuruluşuna Kayıtlı Olmayan Kadınların Kayıtlılık Durumu (Bin, 15+)	61
Tablo 10: Kurumsal Olmayan Kadın Nüfusun İşgücü Durumu (Bin, 15+).....	63
Tablo 11: İstihdam Edilen Kadınların İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı (Bin, 15+)	64
Tablo 12: İstihdam Edilen Kadınların Meslek Gruplarına Göre Dağılımı (Bin, 15+)....	65
Tablo 13: İstihdam Edilen Kadınların İşteki Durumu (Bin, 15+).....	66
Tablo 14: İşgücüne Dâhil Olmayan Kadınların İşgücüne Dâhil Olmama Nedenleri (Bin, 15+)	67
Tablo 15: İş Başında Olan Kadınların Ortalama Fiili Çalışma Süresine Göre Dağılımı (Bin, 15+)	68
Tablo 16: Dünya Çapında İşgücüne Katılma Oranları (% , 15+)	69
Tablo 17: Türkiye'de İşgücüne Katılma Oranları (% , 15+).....	70
Tablo 18: ADF Birim Kök Testi Sonuçları.....	88
Tablo 19: PP Birim Kök Testi Sonuçları	90
Tablo 20: KPSS Birim Kök Testi Sonuçları	92
Tablo 21: Gecikme Uzunluğu Seçim Kriteri Tablosu	94
Tablo 22: Vektör Otoregresif (VAR) Modeli Tahmin Sonuçları.....	94
Tablo 23: VAR Modelinin Kararlılığı	96
Tablo 24: VAR Modeli Otokorelasyon LM Testi Sonuçları	97
Tablo 25: VAR Modeli Heteroskedastisite (Değişen Varyans) Testi Sonucu.....	98
Tablo 26: Granger Nedensellik Testi Sonuçları.....	100
Tablo 27: Granger Nedensellik Analizinin Özet Sonuçları	102
Tablo 28: Varyans Ayırıştırması Sonuçları.....	104

ŞEKİLLER

Şekil 1: Adam Smith'in Büyüme Yolu	12
Şekil 2: Ricardo Modelinde Ekonomik Büyüme Süreci	16
Şekil 3: Temel Solow Modeli	25
Şekil 4: Teknolojik Gelişme İçeren Solow Modeli.....	28
Şekil 5: VAR Modeli Karakteristik Köklerinin Birim Daire Görünümü.....	96
Şekil 6: Etki-Tepki Fonksiyonları.....	103

GRAFİKLER

Grafik 1: Türkiye’de ve Bazı Gelişmiş Ülkelerde Kadınların İşgücüne Katılma Oranları (% , 15+)	70
Grafik 2: Türkiye’de ve Bazı Gelişmiş Ülkelerde Kadın İşsizlik Oranlarındaki Değişim (% , 15+)	71

KISALTMALAR

AB: Avrupa Birliği

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

ADF: Augmented Dickey Fuller

AIC: Akaike Bilgi Kriteri

ARDL: Otoresif Dağıtılmış Gecikme Modeli

AR-GE: Araştırma Geliştirme

DF: Dickey Fuller

EKK: En Küçük Kareler

GMM: Genelleştirilmiş Momentler Metodu

GSMH: Gayri Safi Milli Hasıla

GSYİH: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

G7: Almanya, ABD, Birleşik Krallık, Fransa, İtalya, Japonya ve Kanada

ILO: Uluslararası Çalışma Örgütü

KİT: Kamu İktisadi Teşebbüsleri

KPSS: Kwiatkowski, Phillips, Schmidt, Shin

LM: Lagrange Çarpanı

M.Ö.: Milattan Önce

MPC: Marjinal Tüketim Eğilimi

OECD: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü

PP: Phillips Perron

PTT: Posta ve Telgraf Teşkilatı

SC: Schwarz Bilgi Kriteri

SSA: Sahra Altı Afrika

TÜFE: Tüketici Fiyat Endeksi

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

TFP: Toplam Faktör Verimliliği

TL: Türk Lirası

VAR: Vektör Otoregresif Model

GİRİŞ

Ekonomik büyüme, bir ülkenin mal ve hizmet arzında meydana gelen uzun vadeli artışı ifade eder. Belirli bir dönemde üretilen mal ve hizmetlerin toplam piyasa değeri, dünyada küresel gösterge niteliği taşıyan GSYİH ile ölçülür. Ekonomik büyümenin temel özelliği, kişi başına düşen geliri daha ileri seviyeye taşımasıdır. Büyüyen bir ekonomi, yaşam standartlarını yükselterek insanların kaynakları istediği gibi ve gereğinden fazla kullanabilmesine olanak sağlar. Büyümei etkileyen en önemli unsurlardan biri emek faktörüdür. Emek niteliğinin artırılması ve verimli kullanılması ise bireylerin işgücü piyasasına aktif katılım sağlaması ile mümkündür. Bir ülkede insan kaynağı ne kadar etkinse, işgücüne katılım oranı da o derece yüksek olacaktır. İşgücüne katılım gösteren en önemli aktörlerden biri de “kadın” dır.

Kadının işgücünde yer alması, milattan önce eski çağlara dayanmaktadır. İlk dönemlerde çoğunlukla besin toplama ve ev işleriyle uğraşan kadın, ev içinden ev dışına geçişini ilk kez Sanayi Devrimi (1760) ile gerçekleştirmiştir. Öncesinde ev kadını rolü biçilen ve ücretsiz aile işçisi konumunda olan kadın, sanayileşme ile birlikte ilk defa ücretli çalışma hayatına girmiş ve hizmet sektöründe de kendisine yer edinmiştir. Kadın işgücü faaliyetlerini etkileyen ve en büyük kadın işgücü artışının görüldüğü dönem ise II. Dünya Savaşı (1939-1945) sonrasıdır. Bu dönemde erkeğin evden ayrılması, evin ekonomik gelirinin düşmesine neden olarak kadının işgücü piyasasına yönelmesini sağlamıştır. Aynı zamanda savaş sonrasında artan teknolojik gelişmeler, kadının ev içindeki işlerinin süresini kısaltmış ve birçok ekonomik faaliyette yer almasının zeminini hazırlamıştır.

Kadınların işgücüne katılması, öncelikle kendi ekonomik özgürlüklerini kazanabilmeleri açısından çok önemlidir. Çalışan kadın, bir başkasına muhtaç hale gelmeyecek ve ekonomik anlamda özgür olmasının verdiği güçle hem özgüveni artacak, hem de kendi ayakları üzerinde rahatlıkla durabilecektir. Kadının çalışma hayatında yer almasının bir diğer önemi ise, emeğin verimliliğini artırarak sürdürülebilir büyümeyi sağlamalarıdır. Bu nedenle, hiçbir ülkede sadece erkeklerin yer aldığı bir ekonomik sistem düşünülemez. Bu bağlamda ortaya konulacak çalışmanın amacı, Türkiye’de

kadının işgücü piyasasındaki konumunu belirlemek ve kadın işgücü ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemektir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, ekonomik büyüme kavramı ve büyümeyi etkileyen unsurlara yer verilecektir. Ardından büyümenin ana kaynağını açıklayan ve iktisadi literatürde geniş yer tutan ekonomik büyüme modelleri açıklanacaktır. Daha sonra, çalışma hayatı milattan önceye dayanan kadın aktörlerin işgücüne katılma süreci ve işgücünde yer alması üzerine ortaya konulan birtakım kuramsal yaklaşımlar ele alınacaktır.

İkinci bölümde, Türkiye’de kadın işgücünün yapısı ve özellikleri ele alınacaktır. Bu doğrultuda, kadının önce Osmanlı Devleti Dönemi’nde başlayan ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nde devam eden işgücüne katılma süreci anlatılacaktır. Daha sonra kadının işgücüne katılmasını etkileyen unsurlar sayısal veriler ile ortaya konulacak ve kadın işgücünün yapısı 1988-2020 dönemini kapsayacak şekilde TÜİK’ten alınan verilerle ele alınacaktır. Ardından Türkiye’de kadın işgücünün dünyadaki konumunu açıklayabilmek amacıyla gelişmiş ülkeler ile karşılaştırmasına yer verilecektir. Son olarak, kadının işgücüne katılımı önündeki engeller açıklanacak ve bu engellerin aşılp kadın işgücünün nasıl artırılabilceğine dair çözüm önerileri sunulacaktır.

Üçüncü bölümde, Türkiye’de ekonomik büyüme ve kadın işgücü arasındaki ilişkiyi ortaya koyabilmek amacıyla öncelikle literatürde yapılan çalışmalara, ardından ekonometrik analize yer verilecektir. Analizde kullanılacak değişkenlerin çeşitli birim kök testleri ile durağanlık sınaması yapılacak ve VAR modeli oluşturulacaktır. GSYİH ile kadının işgücüne katılımını etkileyen medeni durum faktörü üzerinden Granger Nedensellik testi yapılarak değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi ortaya konulacaktır. En son ise değişkenlerin Etki-Tepki Analizi ve Varyans Ayrıştırması yapılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK BÜYÜME VE KADIN İŞGÜCÜ

1. EKONOMİK BÜYÜME KAVRAMI

Bir ülkenin çeşitli ekonomik malları ülke nüfusuna sağlama kapasitesindeki uzun vadeli artış, ekonomik büyümeyi ifade eder. Mal arzında meydana gelen artış ekonomik büyümenin bir sonucudur (Kuznets, 1973: 247). Büyüme, kişi başına sabit fiyatlı GSYİH'nin büyüme oranı ile ölçülür. Enflasyonun hesaba katılmadığı ölçümde GSYİH, belirli bir dönemdeki mal ve hizmetlerin toplam üretim miktarındaki hareketleri gösterir (Hudson, 2015: 16).

Reel GSYİH'deki artış sonucu oluşan büyüme, yoğun büyüme ve kapsamlı büyüme olmak üzere iki şekilde kategorize edilir. Yoğun büyüme, GSYİH büyümesinin nüfustaki artışı geçerek yaşam standartlarında sürekli bir yükselme yarattığı durumdur. Kapsamlı büyüme, kişi başına gelirden artış eğilimi olmaksızın GSYİH'deki artışın nüfus artışı tarafından absorbe edildiği büyümedir. Herhangi bir ekonomi için önemli dönüm noktası, kapsamlı veya yaygın büyümeden yoğun büyümeye geçiş yaptığı dönemdir (Snowdon, 2006: 77).

Kapsamlı büyümenin meydana gelebilmesi 3 ana kaynak ile açıklanır. Birbirleriyle etkileşim içinde olan bu kaynaklar; pazar büyüklüğündeki artış, yatırım ve teknolojik değişimlerdir. Pazar büyüklüğündeki genişleme iş bölümünü artırır ve bu artış ticarete meydana gelecek olan kazancı artırır. Fiziki ve beşeri sermaye yatırımları, kişi başına çıktıyı artırarak ekonomik büyümeye yardımcı olur. Diğer önemli kaynak olan teknolojik değişim ise ekonomik büyümenin en etkili belirleyicisidir (Lipsey vd., 2005: 10-12).

Ekonomik büyüme, ülkelerin gelişmesinde ve kalkınmasında birçok avantaj sağlar. Büyüme, öncelikle zengin ve yoksul insanlar arasındaki uçurumu azaltarak gelir eşitsizliğinin oluşmasını önler. Gelir eşitsizliği, bir ekonomideki gelirin eşit olarak dağıtılamaması ve sosyal sorunlara neden olması anlamına gelir. Bir ekonomide ne kadar fazla gelir eşitsizliği varsa, o ekonomi o derece yavaş büyüyüp gelişir. Kaynakların eşit dağıtılamaması büyüme potansiyeline zarar verir. İkinci olarak büyüme, dünyadaki küresel yoksulluk miktarını önemli ölçüde azaltmaya yardımcı olur. Toprak, emek,

sermaye, teknoloji gibi kaynaklarda artış yaşanması fakir insanlar için daha fazla zenginlik sağlar. Yoksulluğun ortadan kaldırılması, bir ekonominin daha fazla bağımsızlık ve istikrar kazanmasına yardımcı olur. Son olarak da ekonomik büyüme, yaşam kalitesini iyileştirir. Çünkü bir ülke başarılı bir şekilde büyüdüğünde, o ülkenin insanları daha fazla mal ve hizmetin tadını çıkarır (Bertrand, 2011: 164-165).

1.1. EKONOMİK BÜYÜMENİN ÖLÇÜLMESİ

Bir ülkenin ekonomisinde artış veya azalışının nicel ölçüsünü ifade eden ekonomik büyüme, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) ile ölçülür. GSYİH, belirli bir dönemde ülkede üretilen tüm mal ve hizmetlerin toplam piyasa değeridir (Press, 2017: 5). Ekonomik büyümeyi ölçmede kullanılan GSYİH, dünyada küresel bir gösterge niteliğindedir. GSYİH'nin yararı, belirli bir zaman noktasında ekonominin anlık nicel görüntüsünü ve zamanla üretim kapasitesindeki artışın bir göstergesini sağlayabilmesidir. GSYİH, belirli bir dönemde ekonomide yapılan toplam harcama bileşenleri ile hesaplanır. GDP: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH); C: Tüketim harcamaları; I: Yatırım harcamaları; G: Hükümet harcamaları ve X-M: Net ihracat olmak üzere;

$$GDP = C + I + G + (X - M) \quad (1)$$

olarak ifade edilir. Üretim kapasitesinin bir göstergesi olan GSYİH'deki büyüme ne kadar yüksekse, ekonomik büyüme de o derece yüksektir (Venkatesan ve Luongo, 2019: 40-42).

Belirli bir döneme ait büyüme oranı yüzde değişimi olarak ifade edilmek istendiğinde; g: büyüme oranını, Y_t : döneme ait reel GSYİH düzeyini, Y_{t-1} : bir önceki döneme ait reel GSYİH düzeyini göstermek üzere büyüme oranı şu şekilde ifade edilir:

$$g = \frac{Y_t - Y_{t-1}}{Y_{t-1}} \times 100 \quad (2)$$

Reel GSYİH'nin belirlenmesi ise GSYİH'nin nominal fiyat değerlerinden arındırılmasıyla elde edilir (Berber, 2019: 18). Dönüştürme işleminde Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) kullanılır:

$$\text{Reel GSMH}_t = \frac{\text{Nominal GSYİH}_t}{\text{TÜFE}_t} \times 100 \quad (3)$$

Bir ekonomide “n” yıl sonra meydana gelecek büyüme oranı; Y_0 : başlangıçtaki reel GSYİH, Y_n : ekonominin n yıl sonra ulaşacağı reel GSYİH düzeyi ve g: büyüme oranı olmak üzere şu şekilde formüle edilir:

$$Y_n = (1 + g)^n Y_0 \quad (4)$$

Ekonomik büyümeyi hesaplamanın bir diğer faydalı yöntemi de “70 kuralı” olarak bilinmektedir. Bu kurala göre yılda “g” oranında büyümekte olan bir ülke, her 70 / g yılda kişi başına düşen gelirini ikiye katlar (Berber, 2019: 21).

1.2. EKONOMİK BÜYÜMENİN BELİRLEYİCİ UNSURLARI

Ekonomik büyüme, insanların tüketimi için mevcut olan seçeneklerin kapsamını ve derinliğini artırmakla ilgilidir (Hudson, 2015: 16). Bu artışın gerçekleşebilmesi birçok faktöre bağlı olsa da genel kabul gören ve büyüme modellerinde de yer alan ana unsurlar; doğal kaynaklar, sermaye, emek ve teknolojik gelişmedir (Üzümcü, 2018: 8).

Büyümenin kaynakları bir üretim fonksiyonu aracılığı ile gösterilecek olursa; Y: üretim, K: sermaye, L: işgücü ve A: teknolojik gelişme olmak üzere fonksiyon:

$$Y = F (K, L, A) \quad (5)$$

Ekonomik büyüme, bu faktörlerde görülen reel artışlara bağlıdır. Reel artışları içeren üretim fonksiyonu;

$$\Delta Y = F (\Delta K, \Delta L, \Delta A) \quad (6)$$

Denklemden yer alan Δ , üretim faktörlerinde meydana gelen değişmeyi gösterir. Sermaye, işgücü (emek) ve teknoloji gibi bağımsız değişkenlerdeki artış veya azalış, bağımlı değişken olan ΔY 'yi etkiler ve dolayısıyla ekonomik büyümeyi belirler (Üzümcü, 2018: 8).

1.2.1. Doğal Kaynaklar

Doğal kaynaklar, piyasaya hazır oldukları şekilde arz edilirler ve ekonomik bir kazanç oluştururlar. Gelişmekte olan ülkelerin kalkınmasında, fakirliğin azaltılmasında ve büyümenin sürdürülebilirliğinde önemli rol üstlenirler. Petrol, doğalgaz, kömür ve diğer mineral kaynaklar yenilenemez doğal kaynakları oluştururken; güneş, rüzgâr, hidroelektrik vb. kaynaklar yenilenebilir doğal kaynakları oluşturur. Bu enerji kaynakları,

üretkenliği artıracak şekilde verimli kullanıldığında ülke ekonomisinin büyümesinde önemli katkı sağlarlar (Çınar, 2015: 173).

Ağır ve Türkmen (2020), doğal kaynakların yenilenebilir ve yenilenemez olarak ayrıştırılmasına dikkat çekmiş ve gelişmekte olan 12 ülkeyi baz alarak dinamik panel veri analizi yöntemi ile doğal kaynakların ekonomik büyümeye etkisini incelemiştir. Bu çalışma sonucunda yenilenebilir ve yenilenemez kaynakların kişi başına gelirden farklı etki gösterdiğini saptamışlardır. Yenilenemez enerji kaynaklı elektrik üretimindeki % 1'lik bir artış, kişi başına gelirden % 0,14 artışa sebep olurken; yenilenebilir enerji kaynaklı elektrik üretimindeki % 1'lik artışın kişi başına gelirden % 0,15 azalttığı sonucunu elde etmişlerdir. Bu bulgular, gelişmekte olan ülkelerin yenilenebilir doğal kaynaklara tam olarak yönelmediğini ve ülkelerin maliyet sorununu aşamayıp yenilenemez enerji kaynaklarından yararlanmaya devam ettiklerini ortaya koymuştur (Ağır ve Türkmen, 2020: 840-852).

Çınar (2015), 1990-2013 dönemini kapsayan ve gelişmekte olan 20 ülke üzerinde panel veri analizi çalışması yapmış ve ekonomik çıktı ile doğal kaynaklar arasındaki ilişkiyi açıklamıştır. Bu çalışma sonucunda, bir ülkenin sahip olduğu doğal kaynakların ülke ekonomisindeki ekonomik çıktıyı uzun dönemde artırdığını saptamıştır (Çınar, 2015: 177-186).

Nordhaus (1992), yaptığı ampirik çalışmasında dünya nüfusunun giderek artmasının ve doğal kaynakların tükenibilme tehlikesinin ekonomik büyüme üzerinde engel teşkil edeceğini ifade etmiştir. Teknolojideki gelişmeler ve yenilikler, çevresel ve jeolojik faktörlerin de etkisiyle doğal kaynakları sınırlandıracak ve uzun vadede ekonomik büyümeyi yavaşlatacaktır (Nordhaus, 1992: 5-50).

1.2.2. Sermaye

Sermaye kavramı, üretime pozitif katkı sağlayan tüm maddi ve maddi olmayan ekonomik değerleri ifade eder. Ekonomik büyümenin sağlanmasında en çok önem verilen faktörlerden biri sermaye olmuştur. Sermaye; önceleri büyüme analizlerinde üretime katılan aletler, makineler, sanayide kullanılan gereçler gibi fiziki unsurları içerirken, bu tanıma beşeri sermaye kavramı da eklenmiş ve bu kavram, büyüme teorilerinin birçoğunun en önemli faktörü haline gelmiştir (Üzümcü, 2008: 9).

Beşeri sermaye, bireylerin yeteneklerinin ve bilgilerinin toplamıdır. Eğitim ve deneyim yoluyla elde edilen beşeri sermaye, bireylerin yüksek performanslı görevleri daha hızlı ve verimli gerçekleştirmesini sağlar (Bergheim, 2005: 3-5). Hükümetlerin eğitim ve öğrenime yapacakları her türlü katkının, ekonomik büyümeye uzun vadede etkisi pozitifdir (Sorensen, 1993: 73-91).

Beşeri sermayenin etkin çalışarak üretime yüksek oranda katkı sağlaması için fiziki sermaye ile arasında optimal denge kurması şarttır. Sadece beşeri sermayeyi kullanarak ya da yalnızca fiziki sermayeyi kullanarak üretim yapılması mümkün değildir. Birbirleri arasında miktar ve nicelik olarak tamamlayıcılık ilişkisi bulunması gerekir (Karagül, 2003: 85).

Beşeri sermaye; eğitim, öğretim ve sağlık hizmetlerine yapılan yatırımlarla geliştirilir. Beşeri sermaye için ön koşul, daha fazla öğrenmektir. Eğitim ve öğrenim, bilgi ve becerilerin birikmesine yardımcı olur. Beşeri sermayesi yüksek ülkeler, beşeri sermayesi düşük olan ülkelere göre; yeni fırsatlardan, teknolojiden ve piyasalardan yararlanmada daha başarılı olurlar (Awan, 2012: 9-30).

Koç (2013), 2012 yılı verilerinden yararlanarak 27 AB ülkesinin beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkisini yatay kesit analizi ile açıklamış; çalışmanın sonucunda beşeri sermayedeki her bir iyileşmenin ekonomik büyümeye olumlu katkı gösterdiğini saptamıştır (Koç, 2013: 241-256).

1.2.3. Emek (İşgücü)

Emek, üretime katılabilecek potansiyeldeki kas gücü veya zihin gücünün tümünü ifade eder. Büyümenin bir başka önemli kaynağını oluşturan emek / işgücü faktörü, bir ülkedeki nüfusun artışına göre değişim gösterir. Ülkenin nüfusunu oluşturan insanlar; üretim, tüketim, bölüşüm ve kaynak dağıtımında etkili rol üstlenirler. Nüfus artış hızının fazla olduğu az gelişmiş ülkeler, gelişmiş ülkelere görece daha geri seviyededir. Bu durumda emek faktörünün yanında diğer tüm üretim faktörleri de üretime dâhil edilerek, işgücü başına düşen sermaye ve işgücünün niteliği artırılmalıdır (Üzümcü, 2018: 10).

Emek ve beşeri sermaye kavramları birbirinden ayrı düşünülemez. Çünkü beşeri sermayenin gelişmesi zaman içinde emeğin üretkenliğini ve verimliliğinin çıktı düzeyini artırır. İşgücünün; bilgi, beceri ve bununla beraber sağlık, beslenme gibi genel refahı da

ilgilendiren tüm faktörleri, beşeri sermayenin bir parçası olarak kabul edilir (Easterly ve Wetzel, 1989: 4).

Murphy ve Topel (2016), ABD ekonomisi için yaptıkları çalışmanın sonucunda, bireylerin bilgi ve kabiliyetlerinin gelişmesinin vasıflı işgücü arzını artırdığını saptamışlardır. Bu üretkenlik artışı, beşeri sermayeyi ve buna bağlı olarak yatırımları artırır. Verimliliğin teşvik edilen büyüme oranı, vasıflı işçilerin işgücü payı ile doğru orantılıdır. Ancak son 40 yıldır ABD’de kadın ve erkek ücretlerinde meydana gelen eşitsizlik, işgücü piyasasını olumsuz etkileyerek beşeri sermaye yatırımını azaltmaktadır. Bu durum, ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etkiye sahiptir (Murphy ve Topel, 2016: 101-125).

1.2.4. Teknolojik Gelişme

Teknoloji kavramı, üretim sürecinde girdilerin çıktıya dönüşme yöntemini ifade eder. $Y=F(K, L, A)$ şeklindeki üretim fonksiyonunda, üretim teknolojisi $F(A)$ fonksiyonunca verilir ve bu fonksiyon girdilerin çıktıya nasıl dönüştüğünü gösterir (Jones, 2001: 73). Teknolojik gelişme, belirli bir kaynaktan üretilebilecek çıktı miktarını artırarak büyümeye neden olur. Uzun vadeli ekonomik büyümenin en önemli belirleyicisi ve yaşam standartları üzerinde en önemli etkiye sahip olan unsur teknolojik gelişmedir (Lipsey vd., 2005: 12). Gelişen teknoloji, ekonomik büyümenin sağlanabilmesi için bir koşuldur; ancak tek başına yeterli değildir. Teknolojinin verimli ve yaygın bir şekilde kullanılması ve insanların gelişen bilgi birikim stokundan uygun şekilde yararlanması gerekir (Kuznets, 1973: 247).

Teknolojik gelişmenin ekonomik olarak bir anlam ifade edebilmesi için, bir firmanın kâr veya zarar etmeyi göze alarak ortaya “yenilik (inovasyon)” uygulaması koyması gerekir. Yenilikle neticelenen teknolojik gelişmelerin kaynağı, içsel veya dışsal olabilir. İlgili firma açısından içsel kaynaklar; Ar-Ge harcamaları ve firma çalışanlarının iş deneyimlerinde meydana gelen artış olarak tanımlanır. Teknolojik gelişmenin en önemli dışsal kaynağını ise teknoloji transferi oluşturur (Kibritçioğlu, 1998: 5).

Perelman (1995), sınır testi yaklaşımı kullanarak 1970-87 dönemi boyunca 11 OECD ülkesi arasındaki verimlilik değişimini tahmin etmiş ve verimlilik artışının en büyük kaynağının teknolojik ilerleme olduğunu saptamıştır. Ar-Ge harcamaları ve

sermaye yatırımları, ülkelerin teknolojik performansını artırır. Gelişen teknoloji, ekonominin büyümesine olumlu yönde katkı sağlar (Perelman, 1995: 349-365).

Dünyada son iki yüz yıl boyunca teknolojideki değişiklikler muazzam derecede olmuştur ve insanlığın hayal bile edemeyeceği teknolojiler ve yeni ürünler ortaya çıkmıştır. Teknoloji sayesinde büyük ölçüde değişen toplam üretim işlevi, insanların üretkenliğini artırmasına olanak sağlamıştır. Ancak; teknolojinin ülkeler arasında çok büyük farklar yaratmış olması yadsınamaz. Bugün dünyanın pek çok ülkesi hala fakirdir ve aynı üretkenliği elde edememektedir. Farklı büyüme oranlarına sahip ülkelerin en önemli nedeni teknolojik gelişmedir. Bu durum, bir ülkede teknolojinin sürekli olarak artması gerektiği anlamına gelmektedir. Tasarruf oranı fazla ülkeler yüksek gelir seviyelerine sahip olabilirler; ancak teknoloji bir ülkede diğer unsurlardan daha hızlı artmaya devam etmedikçe büyüme oranı diğer ülkeleri yalnızca geçici olarak aşar. Sonuç olarak teknolojik gelişme; neden bazı ülkelerin zengin, bazı ülkelerin fakir olmasının nedenlerinin tartışılmasında ana etkidir (Acemoğlu, 2013: 169-177).

1.3. EKONOMİK BÜYÜMENİN ÖNEMİ

Ekonomik büyüme, kişi başına düşen gelirden veya satın alma gücünde meydana gelen sürekli artıştır. Büyümenin temel özelliği, kişi başına geliri daha ileri seviyeye getirebilmek için artışın devam etmekte olmasıdır. Bu artış; insanların yaşam standartlarını yükseltmelerine, daha iyi eğitilmelerine, daha sağlıklı olmalarına ve eğlence, boş vakit vb. daha birçok şeyden keyif almalarına olanak tanır. Özünde her zaman değişimi içeren ekonomik büyümede; yeni mal ve hizmetler sunulur, harcama ve tüketim durumları değişir ve yeni üretim yöntemleri geliştirilir. Büyüyen bir ekonomide sabit kalan tek şey, değişimin kendisidir (Hudson, 2015: 16).

Ekonomik büyümenin artması zenginlik göstergesi değildir; ancak mutluluk kavramı ile yakından bir ilişkisi vardır. Bir ülkede ekonomik büyümenin artışı, insanların sahip olduğu serveti artırmaz; ama kaynakları istediği gibi ve gereğinden fazla kullanabilmesine olanak tanır. Ayrıca ekonomik büyüme, mal veya eğlence gibi hizmetleri daha fazla almamızı sağlar. Örneğin en fakir toplulukların gıda teminine % 70 oranında ihtiyacı varsa, bu oran zengin ülkelerde % 15'i geçmeyecektir. Bununla birlikte büyüme, yaşam standartlarını da yükseltir ve bu sayede insanoğlunun lüksün tadını almasına olanak tanır. Bu değişimlerden kadınlar erkeklere görece daha fazla

yararlanırlar. Kadınlar; ağır ve fiziksel kuvvet gerektiren işleri, ekonomik büyümenin gerektirdiği daha büyük sermaye ve büyük ölçekli üretim avantajı sayesinde daha kısa zamanda halletmektedirler. Böylece kadının çalışma şartları erkeklerle rekabet edebilir duruma gelmektedir (Lewis, 2005: 423).

Günlük yaşantımızla ilgili çoğu şey, ekonomik büyümeden kaynaklanmaktadır. Günümüzde yüksek gelirli ülkelerdeki çoğu insanın eğitim seviyesi yüksek ve ortalama yaşam süresi uzundur. Büyümenin olmaması durumunda, 80 yaş olan ortalama yaşam süresi 40 yaş geçemeyecekti. Ayrıca ekonomik büyüme olmasaydı yiyecek arzı sınırlı olacak ve bulaşıcı hastalıkların artmasıyla birlikte ölüm oranları yüksek olacaktı. İnsanlar; gıda, temizlik ve sağlık gibi birçok hizmetten yararlanamayacaktı. Özetle bu değişikliklerin tümü, ekonomik büyümenin varlığıyla ilgilidir (Hudson, 2015: 16).

2. EKONOMİK BÜYÜME MODELLERİ

Büyüme modeli, büyümenin ana kaynağını açıklamakta kullanılan teorilerden oluşmaktadır. Bu bölümde iktisadi literatürde yer alan çeşitli ekonomik büyüme modelleri ele alınacaktır.

2.1. KLASİK BÜYÜME MODELİ

Klasik iktisadi düşünce, 18. yüzyılın son çeyreğinde başlamış ve 19. yüzyılın büyük bir bölümüne hâkim olmuştur. Adam Smith'in temellerini atması ile başlayan klasik düşünce, farklı iktisadi görüşlere sahip olsalar da Thomas Malthus ve David Ricardo tarafından geliştirilerek sentez niteliğinde bir model haline gelmiştir (Hiç, 1994: 13). Bu bölümde sırasıyla Adam Smith, Thomas Malthus ve David Ricardo'nun büyüme modelleri ele alınacaktır.

2.1.1. Adam Smith Modeli

A. Smith; 1776 yılında yayımladığı ünlü eseri *Milletlerin Zenginliği (Wealth of Nations)* adlı kitabında, ekonomik büyümenin gerçekleşmesi ve milletlerin zenginleşebilmesine değişik şekillerde vurgu yapmıştır. Bunlardan ilki; iş bölümü ve uzmanlaşma sonucunda oluşan verimlilik artışıdır. Smith'e göre, iş bölümünün sonucu olarak emeğin verimlilik (üretkenlik) gücü artar ve aynı sayıda insanın gerçekleştirme yeteneğine sahip olduğu iş miktarında büyük bir artış gerçekleşir. Bu artışın oluşması üç farklı duruma bağlıdır. Bunlar; çalışan her bir işçinin becerilerinin artması, bir çalışma

türünden diğerine geçerken kaybedilen zamandan tasarruf edilmesi ve birçok kişinin yapacağı işi tek bir kişinin yapmasını sağlayan makinenin icadıdır. İşçinin el becerisinin gelişmesi, yapacağı işin zorluğunu basit bir hale indirgeyerek işin miktarını artırır. Bir iş türünden diğerine geçerken kaybedilen zamandan tasarruf edilmesi, işin miktarını artırmada büyük bir avantajdır. Uygun makine ve teçhizatın kullanılması, işçiliği ve emeği kolaylaştırarak işin miktarını artırır. Makineleşme; toplumun ilerlemesinde, istihdamın sağlanmasında ve ticaretin gelişmesinde çok önemli bir fırsattır. Her bireyin kendine özgü dalda uzmanlaşmasını ve bu sayede daha çok iş yaparak işin miktarını büyük ölçüde artırmasını sağlar (Smith, 2013: 27-28).

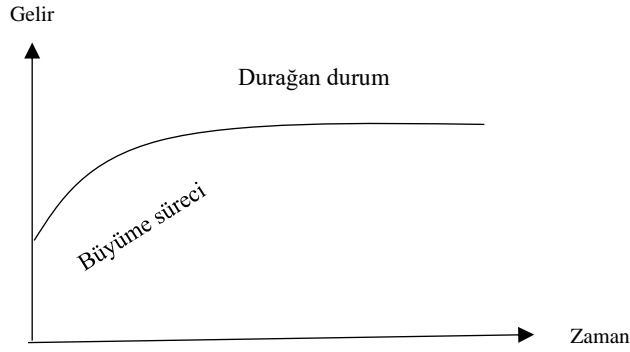
Smith'in üzerinde önemle durduğu ve büyümeyi sağlayan bir diğer etken, tasarruf ve sermaye birikimidir. Sermayenin olduğu yerde sanayileşme hâkimdir. Sermaye ile gelir arasında doğru bir orantı vardır. Sermayedeki her artış veya azalış sanayideki üretimi etkiler. Bu üretim de ülkenin topraktaki ürününün ve emeğinin değerini değiştirir. Sermaye; tutumluluk ve tasarruf ile artar, savurganlık ve suiistimal ile azalır. Savurganlık, üretken emeğin istihdamı için ayrılan fonları ve buna bağlı olarak emeğin miktarını azaltır. Paranın tek kullanımı tüketim mallarını dolaşıma sokmaktır. Ancak tasarrufun olmadığı bir ülkede ürünlerin değeri azalır. Ürünün değerinin azaldığı hiçbir ülkede de paranın değeri aynı miktarda uzun süre kalmaz. Suistimalliğin etkileri, savurganlığın etkileri ile aynıdır. Tarım, ticaret veya imalattaki her kötü idare, üretken emeğin sürdürülmesini azaltma eğilimindedir. Sonuç olarak serveti artırmanın en mümkün yolu, tasarruf gözetilerek kişinin kazandığı geliri düzenli olarak biriktirmesidir (Smith, 2013: 182-184).

İş bölümü ve sermaye üzerine yoğunlaşan Smith, büyüme teorisini artan getirilere dayandırmaktadır. Üretilen mallar için, sıradan pazarlarda ölçüğe göre artan getirilere ve dolayısıyla kişi başına düşen gelire neden olduğunu iddia etmiştir. İş bölümü; büyümenin yakın kaynağı ise, sermaye birikimi büyüme sürecinin altında yatan nihai güçtür. Çünkü işçilerin istihdam edilmesi için sermaye biriktirilmelidir. Adam Smith'in büyüme teorisi, ekonomik kalkınmanın 19. ve 20. yüzyıllarda izleyeceği yol hakkında büyük bir tahmin sağlamıştır (Skaggs, 1999: 481-483).

Smith, ekonomide devlet müdahalesini kesin bir dille reddetmiş, devlet adamlarının beceriksiz ve güvenilmez olduğunu vurgulamıştır. Doğal özgürlük sistemini

savunan Smith, devletin görevlerinin savunma, adalet yönetimi ve bayındırlık işlerini sağlamak dışında kişiyi tamamen özgür bırakmak olduğunu iddia etmiştir. Devlet müdahaleciliğini reddeden Smith, ekonominin görünmez el (invisible hand) mekanizması ile yönetildiğini söylemiştir (Spengler, 1976: 167-170).

Şekil 1: Adam Smith'in Büyüme Yolu

Kaynak: Berber, 2019: 93

Şekil 1'de Adam Smith'in büyüme grafiği verilmiştir. Smith, ekonominin büyümesini ve durağan duruma geçmesini "büyüme yolu" olarak ifade etmiştir. Ekonomik büyümeyi artan verimler kanununa dayandıran Smith, bu büyümenin süreklilik göstermeyeceğini ve belirli bir büyümeden sonra durgunluğa gireceğini belirtmiştir. Ancak Smith, durgunluk dönemini kötü bir durum olarak nitelendirmediği için iyimser klasik olarak bilinir (Berber, 2019: 92 ve Üzümcü, 2018: 110).

Genel iyimserliğine rağmen Smith'in büyüme senaryoları üzerine en büyük korkusu; nüfus artışı, ticaret özgürlüğü üzerindeki kısıtlamalar ve sermayenin güvensizliği olmuştur. Aile oluşumunun artması ile birlikte nüfusun kontrol edilemeyeceği, iş bölümünün üzerindeki engeller ve yetersiz sermaye uzun vadede büyümeyi engeller ve ekonomi durağanlık döneminde girer (Smith, 2013: 324 ve Spengler, 1976: 178).

2.1.2. Thomas Robert Malthus Modeli

T. Malthus, toplumun geleceği konusunda iyimser görüşe sahip olan Adam Smith'in aksine kötümser düşüncelere sahiptir. İki önemli eserinden biri olan 1798 yılında yayımladığı *Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme (An Assay on the Principle of Population)* isimli kitapta ekonomik büyüme ile nüfus arasındaki ilişkiyi açıklamıştır. Nüfus, kontrol edilemediği takdirde her yirmi beş yılda bir veya geometrik oranda artar. Geçinmek için gerekli gıda malları ise aritmetik oranda artış gösterir (Malthus, 1798: 6).

Tablo 1: Malthus'un Yıllara Göre Nüfus-Gıda Teorisi

Yıllar	25	50	75	100
Nüfus (milyon)	14	28	56	112
Gıda (miktar)	14	21	28	35

Bu durumu dünyanın herhangi bir bölgesinden örnek vererek açıklayan Malthus, nüfusu yaklaşık yedi milyon olan bir bölgenin, ilk etapta gıda mallarının da nüfusa eşit olduğunu varsaymıştır. Bu bölgenin nüfusu ilk yirmi beş yılda 14 milyon olurken, gıda malları da ikiye katlanarak 28 milyon olur. Bir sonraki yirmi beş yıl içinde nüfus 28 milyon olurken, gıda malları miktarı 21 milyona eşit olur. Devam eden yirmi beş yıllık dönemde nüfus 56 milyon olurken gıda malları ise bu sayının yarısı kadar, yani 28 milyon olur. Birinci yüzyılın sonuna gelindiğinde nüfus 112 milyon iken, gıda malları yalnızca otuz beş milyona eşit olur. Bu da yetmiş yedi milyonluk bir nüfusun gıda ihtiyacının karşılıksız kalması demektir (Malthus, 1798: 8).

Yeryüzünde üretime hiçbir şekilde sınırlama getirilemez, hatta sonsuza kadar artabilir. Nüfus artış hızı ise gıda malları miktarı ile orantılı tutulmalıdır. Nüfusun kontrol edilebilmesi, bitkiler ve hayvanlar üzerinde basittir. Çünkü sahip oldukları içgüdüleri sayesinde, hayvanlar besin yetmezliği durumunda bitkilerden ve diğer canlılardan yararlanabilirler ve ihtiyaçlarını karşılayabilirler. Ancak bu kontrolün insanlar üzerindeki etkisi daha karmaşık ve zordur. Kendi geçim ihtiyacını karşılayamayan insan, geçimini sağlayamayacağı yavrusunu da dünyaya getirip getirmemek konusunda kendisini sorgular ve sonunda sefaletle yüzleşebilmesi muhtemeldir. Sonuç olarak nüfus, geçim kaynağı olmadan artmamalıdır. Nüfusun geçim kaynaklarının önüne geçmesi durumunda

toplumun geleceği sıkıntıya maruz kalır ve kalıcı ekonomik büyümenin önü engellenmiş olur (Malthus, 1798: 9-11).

Malthus; 1820 yılında yazdığı diğer önemli eseri *Politik Ekonominin İlkeleri* (*Principles of Political Economy*) adlı kitabında, gelir dağılımı teorisi üzerinde durmuştur. Ekonomik büyüme ve durgunluğun belirleyicilerini gelir dağılımı teorisi üzerinden, efektif talep ve tarımda azalan getiriler ilkesine dayandırarak açıklamıştır. Teori üzerine yaptığı çalışmasında maddi üretim ile ilgili üç ana sınıf tanımlamıştır. Bunlar; kapitalistler, toprak sahipleri ve üretim işçileridir. Bunların haricinde devlet memuru, asker, din adamı gibi emek icra eden ancak üretime doğrudan katkı sağlamayan başka insanlar da vardır; ancak onlar üretken olmayan işçilerdir. Malthus, ilkelerinde sınıflar arasındaki gelir dağılımını analiz etmek için iki ana fikirden yararlanmıştır. Bunlar; toprak sahiplerinin gerçek gelirini belirlemek için kullandığı klasik diferansiyel rant teorisi, bir diğeri de reel ücretleri ve kâr oranını belirlemek için kullandığı efektif talep ilkesidir (Costabile ve Rowthorn, 1985: 419).

Malthus'un klasik diferansiyel rant teorisi, verimli toprakların kıtlığı nedeniyle tarımda emeğin azalan getirisi olduğu varsayımına dayanır. Toprak sahipleri, rant sağladıkları toprağın ortalama ve marjinal ürünü arasındaki farktan yararlanırlar. Diferansiyel rant teorisini bu şekilde kullanan Malthus, daha sonra gerçek ücretleri ve kâr oranını belirlemek için efektif talep ilkesini kullanmıştır. İşçilere yapılacak olan ödeme yalnızca para cinsinden yapılır. Bu nedenle ücretlerinin satın alma gücü, bu ücretlerin harcandığı andaki fiyatların düzeyine bağlıdır. Fiyatların seviyesi ise mal piyasasındaki arz ve talep arasındaki ilişkiye bağlıdır. Eğer mallara olan talep arzla bağlantılı olarak güçlü ise, fiyatlar yüksek ve reel ücretler düşük olur. Sonuç olarak kâr oranı yükselir ve kapitalistler yatırıma teşvik edilir. Bu sayede ekonomi hızla büyür ve istihdam genişler. Aksine mallara olan talep zayıfsa durum tam tersi olur ve ekonomi durgunlaşır. Bu nedenle mallara olan talep, fiyatlara olan etkisi üzerinden gelir dağılımını, büyüme oranını ve istihdam düzeyini etkiler (Costabile ve Rowthorn, 1985: 419-420).

2.1.3. David Ricardo Modeli

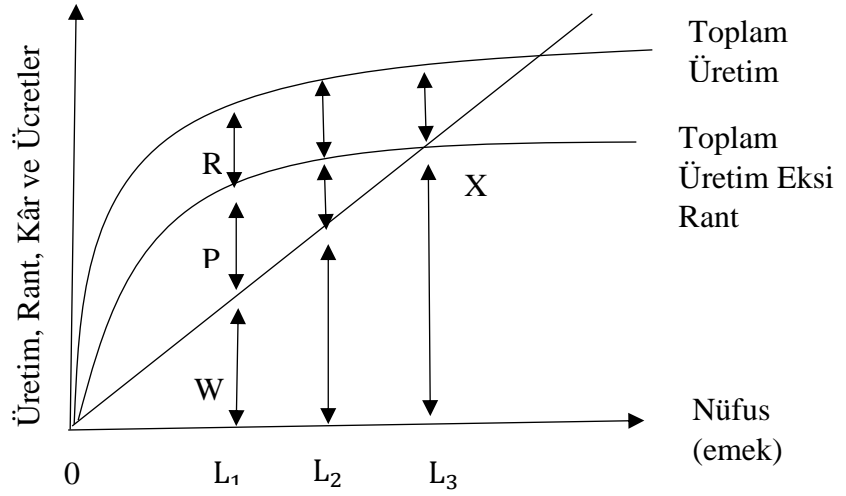
D. Ricardo, 1817 yılında yayımladığı ünlü eseri *Politik İktisat ve Vergileme İlkeleri* (*On the Principles of Political Economy and Taxation*) adlı kitabında büyüme ve bölüşüm sorunlarını ele almıştır. Malthus'un nüfus ve azalan getiriler ilkesinden

yararlanan Ricardo, Malthus'un ekonomik büyüme sürecinde tanımladığı 3 ana sınıf olan kapitalistler, toprak sahipleri ve üretim işçilerinin gelir dağılımı teorisinin büyümeye olan etkisini incelemiştir. Ekonomide daimi olarak tam rekabet ve tam istihdam koşullarının geçerli olduğunu söyleyen Ricardo; bölüşüm (gelir dağılımı) teorisini rant, ücret ve kâr faktörleriyle açıklamıştır (Ricardo, 1817: 12-16).

Hareket noktası olarak tarımsal üretimden yararlanan Ricardo, buğday örneğini vermiştir. Buğdayın üretimde hem girdi hem de çıktı olması ve buğdayın üretim işçileri için temel gıda maddesi olması sebebi ile bölüşüm teorisini açıklamada tarımsal üretimi kullanmıştır (Tanyeri, 2000: 4). Toprağın özgül ve yok edilemez güçleri karşılığında mahsulden toprak sahibine ödenen pay olan rant, toprağın farklı verimlilikte olmasından kaynaklanır. Tüm arazi özellikleri ve toprağın niteliği her yerde aynı olmuş olsaydı toprağın kullanılması karşılığında hiçbir bedel olmazdı. Topraklar sınırsız nicelikte ve aynı nitelikte olmadığından nüfus arttıkça elverişliliği en düşük olan topraklar da ekime açılır ve toprağın kullanılması karşılığı rant ödenir. Her bir nüfus artışında, ülkede gıda maddelerinin arzını artırmak için daha kötü verimlilikteki toprak ekime zorunlu olarak açılır ve daha bereketli ve verimli olan tüm toprakların da rantını artırır. Çünkü mahsulü üretmek için daha fazla emeğe ihtiyaç duyulur. Tarımsal üretimi artırmak için farklı nicelikteki toprağın üretime sokulması sonucu oluşan rant, topraktaki verim farkının azalan verimler getirisinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Ricardo, 1817: 91-99).

Rantın artışı, ülkede zenginliğin artmasının ve çoğalan nüfusa gıda temini sağlamanın güçleşmesinin bir sonucudur. Rantı artırmanın ve zenginliği sağlamanın bir diğer yolu sermayeyi artırmaktır. Sermayedeki her artış sonucu rant artar. Sermayedeki azalma sonucu ise efektif talep düşer, fiyatlar indirilir, toprak ekimi azalır ve bu da rantı düşürür. Tarımsal üretimde en kötü verimlilikteki toprağın sahibine rant ödenmez. Rant ödenmeyen toprakta üretilen mahsul; işçilere ücret olarak, sermaye sahiplerine de kâr olarak bölüştürülür. Rant ödenmeyen topraktan elde edilen kâr, üretim işçilerinin emek miktarına bağlı olarak değişir (Ricardo, 1817: 101-107).

Şekil 2: Ricardo Modelinde Ekonomik Büyüme Süreci

Kaynak: Üzümcü, 2018: 118

Şekil 2’de Ricardo’nun bölüşüm teorisinin ekonomik büyüme süreci verilmiştir. Dikey ekseninde üretim, rant, kâr ve ücretler; yatay ekseninde işgücü miktarı yer almaktadır. Üretimde azalan verimler kanunu olduğu için iş gücü arttığında, toplam üretim azalan oranda artmaktadır. Toplam üretim eksi rant eğrisi ücret (W) ve kâr (P) toplamını göstermektedir. Doğrusal olan OS eğrisi ise doğal ücret oranını temsil etmektedir. Başlangıçta L_1 kadar işgücü olduğu varsayılırsa, bu işgücü miktarında W kadar toplam ücret, P kadar toplam kâr ve R kadar toplam rant olacaktır. L_1 işgücü miktarındaki kâr (P), diğerlerine göre daha yüksek olduğu için, ücretlerin (W) geçici olarak artmasına yol açacaktır. Ücretlerin artışı, nüfus artışına ve dolayısı ile işgücünün L_2 düzeyine ulaşmasına izin verir. Bununla birlikte nüfustaki artış, reel ücretlerin eski bulunduğu düzeye dönmesi için baskı yapar. L_2 seviyesinde üreticinin kâr seviyesi (P), eskiye göre azalmış durumdadır. Ancak toprak sahiplerinin elde ettiği rantlar (R) artmaktadır. Bu durum, kârların sıfır düzeyine indiği noktaya kadar devam eder. Bu nokta X noktasıdır. Burada kâr sıfırdır ve üretici herhangi bir yatırım yapmadığı için sermaye birikimi de olmayacaktır. Nüfus ve emeğin artmadığı ve sermaye birikiminin olmadığı bu durum durağan durum noktasıdır. Bu noktada rantlar (R) çok yüksek düzeye erişmiştir. Ancak ekonomik büyümeyi belirleyen kâr payı (P) olduğu için büyüme oranı sıfırdır (Üzümcü, 2018: 118-119).

2.2. MARKSİST BÜYÜME MODELİ

Karl Marx, ekonomik büyüme teorisini toplumun 6 aşamalı evriminin bir parçası olarak açıklamıştır: İlkel komünizm, kölelik, feodalizm, kapitalizm, sosyalizm ve komünizm. İlkel komünizm, piyasa ekonomisi olmayan ve kendi kendine yeten köylere dayanmaktaydı. Kölelik, toprak sahiplerinin aynı zamanda işgücü sahibi olmasına dayanıyordu. Feodalizm, insanların kiralanmış topraklarda çalıştığı bir tarım ekonomisiydi. Kapitalizm, toprak ve fiziksel sermaye sahipleri olan kapitalistler tarafından istihdam edilen işçilere dayalı üretimle; tarım, imalat ve hizmetleri kapsamaktaydı. Sosyalizm, üretim araçlarının sosyal mülkiyetine sahip devlet anlayışını savunmaktaydı. Marx, kapitalizmin yıkılmasını ve sosyal devlet anlayışı ile komünizme geçilmesini savunmuştur (Hudson, 2015: 232).

Kapitalizme karşı çıkan Marx, emeğin yerini makineleşmenin alacağını ve böylece “işsizlerin yedek ordusu” kavramının oluşacağını ifade etmiştir. Marx’a göre sermayenin zamanla genişlemesi halinde emek de büyümeye başlar; nitekim bu büyüme gittikçe küçülen bir oranda gerçekleşir. İşverenin işgücü talebi ile ekonomideki sermaye birikimi doğru orantılı bir şekilde ilerlemezse, neticede işsiz nüfus ortaya çıkar. Bu durumu tetikleyen durumlardan biri de nüfusta meydana gelen artıştır. Marx, nüfus artışının mevcut durumdaki işçi sayısını da artıracığını ve böylece işsizliğin ortaya çıkacağını ifade etmiştir. Bu nedenle, sermaye birikiminin sürekli olarak artması gerektiğini ileri sürmüştür. Aynı zamanda, emeğe duyulan ihtiyacı azaltacak her bir ekonomik gelişmenin de işsizliği artıracığını ve bu nedenle yeni istihdam alanları yaratılması gerektiğini savunmuştur. Böylece “işsizlerin yedek ordusu” olarak nitelendirilen işsiz emeğin, ekonomide oluşturulacak olan yeni istihdam alanlarına kaydırılması gerekmektedir (Marx, 2012: 608-613).

Karl Marx, Malthus’un büyüme teorisinde ele aldığı nüfus doktrinine ve azalan getiriler yasasına karşı çıkmış, onun yerine işgücünün büyüklüğü, üretkenliği ve ücretleriyle ilgilenmiştir. Azalan getirileri reddeden Marx, yeni teknolojiler uygulandıkça ve hem sanayide hem de tarımda sermayenin organik bileşimi yükseldikçe, tüm üretimin teknik olarak artan getirilere tabi olacağını öngörmüştür (Rostow, 1990: 127).

Marx; C: Sabit sermaye, V: Değişken sermaye ve S: Artı değer olmak üzere büyüme modelinin hızını *artı değer oranı* (*a*), *kâr oranı* (*k*) ve *sermayenin organik bileşimi* (*b*) ile açıklamıştır:

$$a = \frac{S}{V} : \text{artı değer oranı} \quad (7)$$

$$k = \frac{S}{C+V} : \text{kâr oranı} \quad (8)$$

$$b = \frac{C}{C+V} : \text{sermayenin organik bileşimi} \quad (9)$$

Bu durumda ekonomik büyümeyi belirleyecek olan kâr oranı şu şekilde yazılabilir:

$$k = \frac{a}{1+b} : \text{kâr oranı} \quad (10)$$

Artı değer oranı ile kâr oranı arasında doğru yönlü bir ilişki vardır. Ancak kâr oranı, sermayenin organik bileşimi (emeğin sömürü oranı) ile ters orantılıdır. Sermayenin organik bileşimi yükselirse kâr oranı düşer (Aksu, 2014: 11 ve Hiç, 1994: 34).

Kârın temelini oluşturan sermaye kavramını değişken sermaye (V) ve sabit sermaye (C) olarak açıklayan Marx, değişken sermayeyi ücret ödemelerinin sağlanması olarak; sabit sermayeyi de üretim sürecinde kullanılan tesis, makine ve hammaddeler olarak tanımlamıştır (Rostow, 1990: 125). Fiyatlar, satılan mal ve hizmetin içerdiği emeğe bağlıdır. Emek içeriği ve fiyat arasındaki fark, artı değer (S) olarak adlandırılır. Marx, artı değer emek tarafından yaratılmasına rağmen işçilere ödenmediğini fark etmiştir. Artı değer varlığını, sömürünün bir kanıtı olarak görmüştür. Bu durumu emeği sermayeyle karşı karşıya getiren “sınıf mücadelesi” olarak adlandırmıştır (Hudson, 2015: 233).

2.3. KEYNESYEN GÖRÜŞ VE BÜYÜME

John Maynard Keynes, ekonomik düşünceye en büyük katkıları 1929 yılında yaşanan Büyük Buhran döneminde yapmıştır. O yıllarda Ortodoks Neo-klasik geleneğinden keskin bir şekilde kopan Keynes, 1936 yılında yazdığı *İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi* (*General Theory of Employment, Interest and Money*) adlı eseri ile 20. yy ekonomik düşünce tarihine damgasını vurmuştur. Eserinde odaklandığı temel konu, önceki ekonomik düşünce okullarının çok az dikkat çektiği sanayi ekonomilerinde

milli gelir ve istihdam düzeylerinin belirlenmesi ile ekonomik dalgalanmaların nedenleri olmuştur. Keynes, tam istihdamın ekonominin doğal olarak yöneldiği uzun vadeli denge konumu olduğuna ve analizlerin bu öncül üzerine inşa edilmesine şüphe ile yaklaşmış; “Uzun vadede hepimiz ölüyoruz.” tutumunu benimsemiştir. Aynı zamanda Marksist tartışmalardan da kendini ayırmaya çalışan Keynes, reformlar sayesinde sistemin temellerinin korunabileceğini savunmuştur. Düzenlenmemiş bir kapitalizmin, tam istihdam ve ekonomik istikrarın sürdürülmesi ile bağdaşmadığını ifade etmiştir (Barber, 2009: 227-230).

Keynes’in Genel Teori’de belirttiği temel argümanı; eksik istihdamın sebebinin, toplam talebin yetersiz olmasıdır. Kapalı ekonomide, tüketim ve yatırım harcamaları toplam talebi belirler. Tüketme eğilimi; insan doğasının psikolojik özelliklerini içeren öznel faktörlerden ve kurumların çeşitli nesnel faktörlerinden oluşur. Keynes toplam geliri, toplam talep fonksiyonunun tüketim bileşeninin bağlı olduğu temel değişken olarak açıklamıştır. Tüketim fonksiyonu, cari gelirin bir fonksiyonudur. Gelir arttıkça tüketim artar; ancak bu artış “gerçek gelir arttıkça tasarruf edilen gelirin daha büyük bir oranı” anlamına gelir. Bu gelir düzeyini ve tüketimi korumak için tasarruf edilen miktarın yatırım harcamaları ile dengelenmesi gerekir; aksi takdirde istihdam ve gelirden düşüş meydana gelir (Keynes, 1980: 22-30).

Tüketim eğilimindeki her bir zayıflama, sermaye talebini ve tüketim talebini zayıflatır. Keynes; yetersiz yatırımı, ekonominin çökmesine neden olan kopuk halka olarak nitelendirmiş ve yüksek işsizliğe neden olduğunu ifade etmiştir. Bu durumu “yatırım çarpanı” ile açıklamıştır. Yatırım çarpanını iki ucu keskin bir kılıç gibi gören Keynes, marjinal tüketim eğilimi (MPC)’nin 1’e yakın olması durumunda yatırımdaki küçük dalgalanmaların istihdamda büyük dalgalanmalara yol açacağını ifade etmiştir. Sıfıra yakın olması durumunda ise tersi durum söz konusudur. Yani; yatırımda meydana gelen sınırlı değişiklikler, istihdam değişiminin de sınırlı olmasını gerektirecektir. Keynes için buradaki temel sorun, marjinal tüketim eğiliminin uç noktalar arasında bir yerde yatıyor gibi görünmesidir. Ancak; yatırım çarpanı sıfırdan ziyade 1’e daha yakındır. Bu nedenle tam istihdamın sağlanabilmesi için çok büyük bir yatırım artışı gerekmektedir (Keynes, 1980: 114-120).

Keynes, özetle bir ekonomide tam istihdam durumunun kendiliğinden gerçekleşmeyeceğini ve piyasanın kendi kendini düzelteren mekanizmalara güvenemeyeceğini savunmuştur. Makroekonomik olarak statik bir denge modeli kuran Keynes'in düşünceleri, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra hızlı bir şekilde Britanya ve Amerika'daki mevcut klasik ortodoksi anlayışını ortadan kaldırmış ve makroekonomi hakkında birçok iktisatçının görüşlerini etkileyerek "Keynesyen Devrim" i ortaya çıkarmıştır (Butos, 2020: 543-548).

2.4. HARROD - DOMAR BÜYÜME MODELİ

Roy Harrod (1939) ve Evsey Domar (1946), daha sonra Harrod - Domar büyüme modeli olarak adlandırılacak olan özdeş büyüme teorilerini birbirlerinden bağımsız olarak geliştirmişlerdir. Keynesyen makroekonomik modelin mantıksal uzantıları niteliğindeki model, makroekonomik politikanın tam istihdamı nasıl geri getirebileceğini analiz etmiştir. Keynes, toplam talebe ve özellikle yatırım adımı verdiği potansiyel değişken bileşene odaklanmıştı. Harrod ve Domar, yatırımın ekonominin arz tarafının yanı sıra talep tarafını da değiştirdiğini açıklamışlardır. Tam istihdamın ancak; yatırım ve diğer toplam talep kaynakları, yeni yatırımın mümkün kıldığı artan çıktıyı tam olarak absorbe edecek kadar hızlı büyüdüğünde sürdürülebileceğini açıklamışlardır (Berg, 2013: 8).

Harrod, Keynes (1936)'in statik denge teorisine atıfta bulunarak dinamik bir teori inşa etmiştir. Bu teoriyi geliştirirken de 3 önemli önerme ileri sürmüştür. Bunlar; bir topluluğun gelir düzeyinin tasarruf arzının en önemli belirleyicisi olduğu, gelirdeki artış oranının tasarruf talebinin önemli bir belirleyicisi olduğu ve talebin arza eşit olması durumudur. Bu durumda Harrod, geliştirdiği teorinin hızlanma ilkesi ile çarpan teorisinin birleşiminden oluştuğunu ifade etmiştir (Harrod, 1939: 14-15). Harrod, büyüme modeli teorisini 3 ayrı büyüme oranı ile açıklamıştır. Bunlar:

- G_W : gerekli büyüme oranı (warranted rate of growth)
- G : fiili büyüme oranı (actual rate of growth)
- G_n : doğal büyüme oranı (natural rate of growth)

G : fiili gelir oranı, G_W : gerekli büyüme oranı, s : toplam tasarruf, C : birim çıktı artışı üretimi için gerekli olan sermaye mallarının değerini (sermaye-hasıla oranı) ifade eder. Bu durumda en basit haliyle gerekli büyüme oranı şu şekildedir:

$$G_W = \frac{S}{C} \quad (11)$$

Harrod; gerekli büyüme oranının, değeri belirli temel koşullar tarafından belirlenen (tasarruf etme eğilimi, teknolojinin durumu vb.) bilinmeyen bir terim olarak görüldüğüne dikkat çekmiştir. En ideal koşullarda bile fiili büyüme hızı (G)'nin rastgele veya mevsimsel nedenlerle zaman zaman gerekli büyüme oranı (G_W)'den farklılaştığını iddia etmiştir. Domar, fiili büyüme oranını şu şekilde ifade etmiştir:

$$G = \frac{S}{C_p} \quad (12)$$

C_p ; dönemdeki sermaye stoku artışının toplam çıktının artışına bölünmesiyle elde edilir. Fiilen üretilen çıktının, birim artışı başına sermaye artışının değerini ifade eder. Dolaşımdaki sermaye ve sabit sermaye bir arada toplanır (Harrod, 1939: 18).

Harrod, fiili büyüme oranının gerekli büyüme oranına eşit olduğu durumda ($G = G_W$); ekonominin dengede olduğunu ve bu dengenin sağlanması halinde tasarruf ve yatırım planlarının gerçekleştiği varsayımında bulunmuştur. Fiili büyüme oranının gerekli büyüme oranından fazla olduğu durumda ($G > G_W$); ekonominin planlanandan daha üstün bir performans gösterdiğini ve gelirdeki artışın tasarruf, yatırım ve tüketimi etkileyerek enflasyonist durumun oluşacağını ifade etmiştir. Fiili büyüme oranının gerekli büyüme oranından düşük olması durumunda ise ($G < G_W$); ekonominin hedeflenen büyüme oranına ulaşamadığını ve durgunluk sürecine gireceğini belirtmiştir. Doğal büyüme oranı (G_n) ise diğerlerinden daha farklıdır. İçeriğinde nüfus artışı ve teknolojik gelişmelerin yer aldığı büyüme, bir ekonominin ulaşabileceği maksimum büyüme hızını ifade eder (Harrod: 1939: 19-30).

Harrod, planlanan veya dönem başı gerçekleşen, önceki nicelik anlamındaki kavramı “ex ante”, dönem sonu gerçekleşen, sonraki nicelik anlamındaki kavramı ise “ex post” olarak nitelendirmiştir. Dengeli büyümenin meydana gelebilmesi için ex ante yatırımların, ex post yatırımlara eşit olması gerektiğini ifade etmiştir. Ex post yatırımların ex ante yatırımlardan fazla olduğu durumda; stoklarda istenmeyen bir azalma meydana geleceğini, üretken ekipmanın yetersiz tedariki olduğu ve talep fazlasının oluşacağını söylemiştir. Tam tersi bir durumda ise; yani ex post yatırımların ex ante yatırımlardan az

olduğu durumda; arz fazlasının oluşacağını, ve stokların artarak boş kapasite durumu ortaya çıkacağını açıklamıştır (Harrod, 1939: 19).

Domar (1946); yatırım, büyüme oranı ve istihdam arasında bir ilişki olduğunu analiz etmiştir. Büyüme oranının ekonominin analizinde çok önemli bir araç olduğunu ifade eden Domar, istihdamın artmasının milli gelire bağlı olduğunu ve gelirin yatırımla yakından ilgisi olduğunu açıklamıştır. Yatırımların gelir artırıcı rolünden bahseden Domar; gelirin artabilmesi için her dönem sonu yatırımın, bir önceki dönem yatırımından daha büyük olması gerektiğini söylemiştir. Domar modelinde dengeli büyümenin meydana gelebilmesi için; toplam talepteki artışın, üretim kapasitesinin tamamını kullanmaya yeterli olması gerekmektedir (Domar, 1946: 138-147).

2.5. NEO-KLASİK BÜYÜME MODELİ

Neo-klasik büyüme teorisi ilk olarak, Robert Solow (1956)'un *Ekonomik Büyüme Kuramına Bir Katkı (A Contribution To The Theory Of Economic Growth)* adlı büyük ses getiren makalesiyle ortaya konmuştur. Modelin temel amacı, uzun dönemde büyümeyi belirleyen kaynakları araştırmak olmuştur (Yeldan, 2011: 111). 1987 yılında Nobel Ekonomi dl'n kazanan Solow; Neo-klasik ekonomik büyüme teorisini geliştirerek, farklı kalkınma seviyelerine sahip ülkeler için ekonomik büyüme oranını belirleyen faktörlerin anlaşılmasına büyük katkı sağlamıştır. Trevor Swan (1956)'ın da farklı bir makalede ortaya attığı Neo-klasik büyüme teorisinin göz önünde bulundurduğu dört faktör; sermaye birikimi, tasarruf oranının artışı, nüfus artışı ve teknolojik ilerleme olmuştur (Dragoi, 2019: 281).

2.5.1. Temel Solow Modeli

R. Solow, Harrod-Domar büyüme modelinin uzun vadede en iyi koşullarda gerçekleştiğini varsaydığı ekonomik denge büyümesinin bıçak ağzı üzerinde dengelendiğini ifade etmiştir. Harrod-Domar modelinin temel parametreleri olan tasarruf oranı, sermaye-çıktı oranı ve işgücünün artış oranı büyüklüklerinin uzun vadede işsizlik artışına ve uzun süreli enflasyona sebep olacağını söylemiştir. Solow'un Harrod-Domar modelinde dikkate aldığı bir diğer özellik ise; modelin uzun vadeli sorunları aslında kısa vadede incelemiş olmasıdır. Harrod-Domar modelinin istikrarsızlığının ortaya çıkıp çıkmadığını incelemek için dışsal olarak verilen işgücü artışını da modeline uyarlayan

Solow, standart Neo-klasik koşullar altında tek bir bileşik ürünün emek ve sermaye tarafından üretildiğini iddia etmiştir. Fiyat, ücret ve faiz reaksiyonlarının da Neo-klasik uyum sürecinde önemli bir rol oynadığını ifade etmiştir (Solow, 1956: 65-66).

Solow'un büyüme modelinin üretim fonksiyonu; ölçeğe göre sabit getiri sağlayan, her girdinin azalan getirisi olduğu ve girdiler arasında pozitif ikame esnekliği bulunan bir özelliكتedir. Bu üretim fonksiyonu, ekonominin basit bir denge modelini oluşturabilmek için sabit tasarruf oranı ile birleştirilmiştir. Kişi başına düşen reel GSYİH'nin başlangıç düzeyi uzun vadeli veya istikrarlı konuma göre ne kadar düşükse, büyüme oranı o derece hızlıdır. Bu özellik, sermayenin azalan getiri varsayımından kaynaklanmaktadır. İşçi başına daha az sermayeye sahip ekonomiler, işçi başına uzun vadeli sermayeli ekonomilere göre getiri ve büyüme oranları daha yüksek olma eğilimindedir. Solow modelinde son yıllarda ampirik bir hipotez olarak ihmal edilen bir tahmin; "koşullu yakınsama" kavramıdır. Solow modelinin temel bir özelliği olan koşullu yakınsama kavramı, ülkeler ve bölgeler arasında ekonomik büyüme için önemli bir açıklayıcı güce sahiptir. Solow modelinin bir başka öngörüsü de, teknolojiye devam eden gelişmelerin eksikliği durumunda kişi başına büyümenin er ya da geç durması gerektiğidir. Malthus ve Ricardo'nun büyüme modeline benzeyen bu tahmin, sermayenin azalan getiri varsayımından gelir. 1950'lerin sonları ve 1960'ların Neo-klasik büyüme teorisyenleri, bu modelde bir eksiklik fark etmişler ve teknolojik ilerlemenin dışsal bir şekilde gerçekleştiğini varsayarak düzeltmişlerdir. Dışsal olan bir diğer unsur ise, nüfusun artış oranı olarak açıklamışlardır (Barro ve Sala-i Martin, 1999: 10-11).

Solow modeli; biri üretim fonksiyonu ve diğeri sermaye birikim eşitliği olmak üzere iki denklem çerçevesinde oluşturulmuştur. K: sermaye; L: işgücü ve Y: çıktı olmak üzere Cobb-Douglas şeklinde olduğu varsayılan üretim fonksiyonu şu şekildedir:

$$Y = F(K,L) = K^{\alpha}L^{1-\alpha} \quad (13)$$

Ölçeğe göre sabit getiriye sahip olan üretim fonksiyonundaki "α" değeri, 0 ile 1 arasında yer alır. Tüm girdiler aynı oranda artırıldığı takdirde, çıktı oranı da aynı miktarda artar (Jones, 2001: 20).

Bir ekonomide firmalar belirli bir dönemde işçilere birim işgücü başına "w" kadar ücret, kiraladıkları birim sermaye başına "r" kadar ödeme yaparlar. Tam rekabet

koşullarının geçerli olduğu bu ekonomide, ölçeğe göre sabit getiri olduğu için firma sayısı belirsizdir ve çok fazla olduğu varsayılır. Kârlarını maksimuma çıkaran firmalar; sermayenin marjinal ürünü sermaye getirisine, işgücünün marjinal ürünü de ücrete eşit oluncaya kadar kiralamayı sürdürürler (Jones, 2001: 20-21).

$$\max_{K,L} F(K,L) - rK - wL \quad (14)$$

$$w = \frac{\partial F}{\partial L} = (1-\alpha) \frac{Y}{L} \quad \text{ve} \quad r = \frac{\partial F}{\partial K} = \alpha \frac{Y}{K} \quad (15)$$

Girdilere yapılan faktör ödemeleri, ölçeğe göre sabit getirinin bir özelliği olarak ekonomik kâr kalmayacak şekilde çıktı değerine tam olarak eşit olmaktadır. Üretim fonksiyonu; işçi başına çıktı ($y \equiv \frac{Y}{L}$) ve işçi başına sermaye ($k \equiv \frac{K}{L}$) terimleri şeklinde yeniden yazılacak olursa eşitlik şu şekildedir:

$$y = k^\alpha \quad (16)$$

Bu fonksiyon, Solow modelinin iki denkleminin biri olan üretim fonksiyonudur. İşçi başına sermaye ne kadar artarsa, firmaların ürettiği işçi başına çıktı da o derece artar. İşçi başına çıktıda azalan getiri hâkimdir. Yani bir işçiye verilen her ek birim sermaye, o işçinin üretimini azalan oranda artırır (Jones, 2001: 21).

Solow modelinin diğer temel denklemi olan sermaye birikim denklemi, sermaye birikiminin nasıl olduğunu tanımlar. \dot{K} : sermaye stokundaki değişmeler, sY : brüt yatırım miktarı ve dk : üretim sürecinde oluşan aşınma ve yıpranmaları göstermek üzere denklem şu şekildedir:

$$\dot{K} = sY - dk \quad (17)$$

Denklemden \dot{K} ; $K_{t+1} - K_t$ 'nin sürekli zaman biçimini ifade eder. Zamana göre türevini göstermek amacıyla üzerine nokta işareti konulur. Kişi başına çıktının gelişimini incelemek için; eşitliklerin önce logaritması, ardından da türevi alınarak sermaye birikim denklemi kişi başına sermaye cinsinden yeniden yazılır:

$$k \equiv \frac{K}{L} \implies \log k = \log K - \log L \quad (18)$$

$$\dot{k} \equiv \frac{\dot{K}}{L} - \frac{K}{L^2} \dot{L} \implies \frac{\dot{k}}{k} = \frac{\dot{K}}{K} - \frac{\dot{L}}{L} \quad (19)$$

Denkleminde yer alan $\frac{\dot{L}}{L}$; işgücü artış hızını ifade eder ve “n” ile gösterilir.

Logaritması ve ardından türevi alınan denklem şu şekilde oluşturulur:

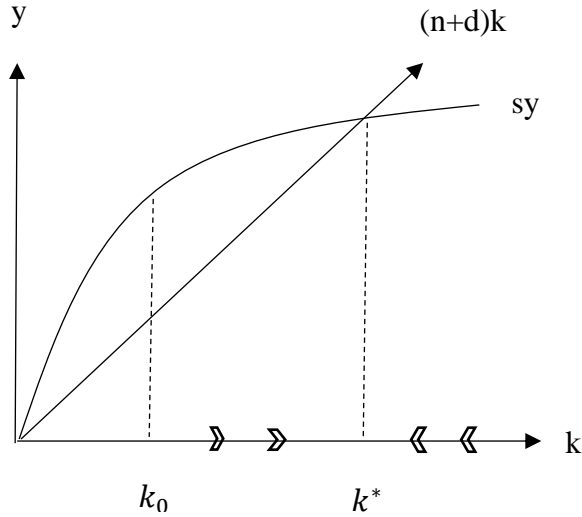
$$\frac{\dot{k}}{k} = \frac{sY}{K} - n - d \quad (20)$$

$$\frac{\dot{k}}{k} = \frac{sY}{k} - n - d \quad (21)$$

$$\dot{k} = sy - (n-d)k \quad (22)$$

Denklem (22), sermaye birikim denklemidir ve her dönemde işçi başına sermayedeki değişimin üç terim tarafından belirlendiğini ifade eder. (nk) terimi, nüfus büyümesinden dolayı k’da meydana gelen azalmayı gösterir. İşçi başına aşınma ve yıpranma olan (dk), k’ yı azaltırken; işçi başına yatırım olan (sy), k’ yı artırır (Jones, 2001: 24). İşçi başına sermaye ve işçi başına çıktı kavramlarıyla oluşturulan üretim fonksiyonu ve sermaye birikim denklemi sayesinde Solow modeli çizilir. Solow modelinde denge grafiği şu şekilde gösterilir:

Şekil 3: Temel Solow Modeli

Kaynak: Jones, 2001: 25

Grafikte sy ; işçi başına yatırım miktarını, $(n+d)k$; işçi başına yeni yatırım miktarını gösterir. İki eğri arasındaki fark, işgücü başına sermaye miktarında meydana gelen değişime eşittir. Eğer bu değişim pozitifse ve işçi başına sermayede artış varsa “sermaye derinleşmesi” söz konusudur. Şayet değişim sıfır ise ve sermaye stoku olan $-k$, nüfus artışı sebebiyle büyüyorsa “sermaye genişmesi” vardır (Jones,2001: 25).

Durağan Durum Denklemi

İşçi başına sermayenin durağan durum miktarı $\dot{k} = 0$ koşulu varsayımı altında belirlenir. Üretim fonksiyonu, sermaye birikim denklemindeki yerine yazılırsa eşitlik şu şekilde olur:

$$\dot{k} = sk^\alpha - (n+d)k \quad (23)$$

Bu denklem sıfıra eşitlenirse denklem (24) elde edilir:

$$k^* = \left[\frac{s}{n+d} \right]^{\frac{1}{1-\alpha}} \quad (24)$$

y^* ; işçi başına çıktının durağan durum miktarını göstermek üzere bu denklemin üretim fonksiyonundaki yerine yazılması sonucu denklem (25) elde edilir:

$$y^* = \left[\frac{s}{n+d} \right]^{\frac{\alpha}{1-\alpha}} \quad (25)$$

Durağan durum eşitliği, Solow modelinin “Neden bazı ülkeler zenginken bazı ülkeler yoksuldur?” sorusuna verdiği yanıtı açıklar. Diğer tüm koşullar sabit olmak kaydıyla yüksek tasarruf / yatırım oranına sahip ülkeler zenginleşme eğilimindedir. Bu ülkeler, işçi başına daha çok sermaye birikimi yaptıkları için, sermayesi yüksek olur ve işçi başına çıktı düzeyi de daha fazla olmaktadır. Yüksek nüfus artışına sahip ülkeler ise, Solow’a göre yoksullaşma eğiliminde olurlar. Bu ülkelerde sermaye genişmesi, sermaye derinleşmesini güçleştirir ve işçi başına sermaye birikimi daha az olur (Jones, 2001: 29).

2.5.2. Teknolojik Gelişmenin Yer Aldığı Solow Modeli

Bu modelde üretim fonksiyonuna, dışsal olarak kabul edilen “teknolojik gelişme” eklenmiştir. Teknolojik gelişme “A” parametresinin zamanla artmasıyla oluşur. Bu eşitlik şu şekildedir:

$$Y = F(K, AL) = K^\alpha (AL)^{1-\alpha} \quad (26)$$

Teknolojinin dışsal olması; ekonomiye aniden dâhil olması ve diğer unsurlardan bağımsız olduğu anlamına gelir. A parametresinin sabit bir oranda büyüdüğü varsayılır. “g”; teknolojinin büyüme oranını göstermek üzere eşitlik şu şekildedir:

$$\frac{\dot{A}}{A} = g \quad (27)$$

Teknolojinin yer aldığı Solow modelinde k değişkeni artık uzun dönemde sabit değildir. Bu sebeple yeni durum değişkeni şu şekilde ifade edilir:

$$\tilde{k} \equiv \frac{K}{AL} \quad (28)$$

\tilde{k} değişkeni; işçi başına sermayenin teknolojiye oranını gösterir. Sermaye-teknoloji oranı olarak da tanımlanır. Üretim fonksiyonu \tilde{k} cinsinden yeniden yazılırsa eşitlik şu şekilde olur:

$$\tilde{y} = \tilde{k}^\alpha \quad (29)$$

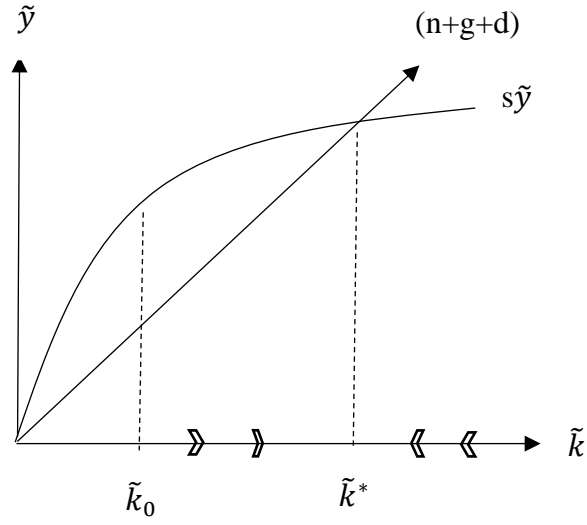
Bu üretim fonksiyonunun sermaye birikim denklemi ile birleştirilmesi sonucu yeni sermaye denklemi şu şekildedir:

$$\frac{\dot{\tilde{k}}}{\tilde{k}} = \frac{\dot{K}}{K} - \frac{\dot{A}}{A} - \frac{\dot{L}}{L} \quad (30)$$

$$\dot{\tilde{k}} = s\tilde{y} - (n+g+d) \tilde{k} \quad (31)$$

(29) ve (31) eşitliklerinin oluşturduğu teknolojik gelişmenin yer aldığı Solow modeli Şekil 4’teki gibidir:

Şekil 4: Teknolojik Gelişme İçeren Solow Modeli

Kaynak: Jones, 2001: 36

Teknolojik gelişmenin yer aldığı Solow modeli, teknolojik gelişmenin olmadığı diyagram ile aynı gibi gözükse de yorumlanması farklıdır. Ekonomi kendi durağan durum dengesinde daha küçük bir sermaye-teknoloji oranı (işçi başına sermayenin teknolojiye oranı) ile başlangıç gösterdiğinde, zamanla yavaş bir şekilde yükselir. Bunun sebebi; yapılan yatırım miktarının sermaye-teknoloji oranını sabit tutabilmek için gerekli miktardan daha fazla olmasıdır. Bu durum, ekonominin durağan durumda olduğu ve dengeli büyüme sürecinde büyüme gösterdiği \tilde{k}^* noktasında bulunan $s\tilde{y} = (n+g+d)\tilde{k}$ eşitliği sağlanıncaya kadar geçerlidir (Jones, 2001: 36).

Ekonomilerin büyüme ve kalkınmasının temel sorularına yanıtlar arayan Solow modeli; bu durumu kişi başına geliri etkilemekte olan yatırım oranı, nüfus artış hızı ve teknolojiye dayalı dışsallıklara dayandırmaktadır. Daha çok yatırım yapan ve nüfus artış hızı düşük olan ülkeler daha zengindir ve sermaye birikimine olanak sağlayarak işgücü verimliliğini artırır. Kalıcı büyümenin gerçekleşebilmesi, teknolojik gelişmeye bağlıdır. Teknolojik gelişmenin olmadığı ülkelerde uzun dönemde büyüme imkânsızdır (Jones, 2001: 40). Üretimin sürekli artmasının mümkün olması için ve sahip olunan kaynaklardan daha fazla çıktı alabilmek için teknolojik gelişme şarttır (Berg ve Lewer, 2007: 93).

2.6. İÇSEL BÜYÜME MODELLERİ

İçsel büyüme modeli; Paul Romer (1986), Robert Lucas (1988) ve Robert Barro (1990)'nun öncü katkılarıyla özdeşleşmiştir. Neo-klasik büyüme teorisine tepki olarak oluşan bu model, Solow modelinde teknolojinin dışsal olarak yer almasını eleştirmiştir. Teknolojinin dışsallığının aksine, ekonominin içinde yer aldığını ve ekonomik kararlardan etkilendiğini savunmuşlardır. Ayrıca Neo-klasiklerin benimsediği tasarruf oranı ve sermaye birikim oranındaki değişikliklerin ekonomik büyüme üzerinde uzun vadede kalıcı etkisi olmadığını ifade etmişlerdir (Roberts ve Setterfield, 2007: 15-19).

Neo-klasiklerden ayrılan bir diğer önemli fark ise; içsel büyüme modeli iktisatçıların yakınsama hipotezini reddetmiş olmalarıdır. Çünkü az gelişmiş ülkelerin, büyüme hızlarını artırarak gelişmiş ülkeleri yakalama ihtimali yoktur. Tersine, gerekli önlemleri ve politikaları uygulamadıkları takdirde gelişmişlikleri arasındaki fark daha da artacaktır. Ekonomide azalan getiriler yerine artan verim yasasını benimseyen içsel büyüme modelleri; özünde genel olarak bilgi birikimi, Ar-Ge çalışmaları, eğitim, sağlık, teknolojik yenilikler, beşeri sermaye, ölçek ekonomileri, alt yapı harcamaları vb. unsurları içerir (Berber, 2019: 195).

2.6.1. Romer'in Bilgi Birikimi Modeli

P. Romer (1986) *Artan Getiriler ve Uzun Vadeli Büyüme (Increasing Returns and Long-Run Growth)* adlı makalesinde, "bilgi" nin üretimde artan marjinal verimliliğe sahip bir girdi olduğunu varsaydığı uzun vadeli büyüme modeli ele almıştır. Yatırımın getiri oranı ve kişi başına çıktının büyüme hızının, kişi başına sermaye birikimini azaltacağı beklenir. Bu durum, sermayenin azalan getiri varsayımından kaynaklanır. Romer'in önerdiği büyüme modelinde ise, kişi başına çıktı zaman içinde monoton olarak artan bir oranda sınırsız büyüme gösterebilir. Sermaye birikimindeki artışlarla, yatırım oranı ve sermayenin getiri oranı düşmek yerine artabilir (Romer, 1986: 1002-1003).

Romer, ülkeler arasındaki gelişmişlik farklarını açıklayan yakınsama hipotezini reddetmiştir. Az gelişmiş ülkelerdeki büyüme, gelişme gösterebilmenin aksine daha da yavaş olabilir veya hiç gerçekleşmeyebilir. Bu durum; teknik ilerlemenin varlığından değil, azalan getiri varsayımından kaynaklanır. Aynı zamanda Neo-klasiklerin teknolojik gelişmeyi dışsal bir faktör olarak ele almasını da eleştiren Romer, teknolojiyi kâr

maksimize eden ve bilgi birikimi tarafından yönlendirilen içsel denge modelinin bir parçası olarak görmüştür (Romer, 1986: 1003).

Birebir üretilen fiziksel sermayenin aksine yeni oluşan bilgi, azalan getiri ortaya koyan araştırma teknolojisinin bir ürünüdür. Yani bir firma tarafından yeni bilgi yaratılması, diğer firmaların üretim olanakları üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. Bu durum, bilginin doğal bir dışsallığından kaynaklanır. Çünkü bilgiye sahip olmanın patenti yoktur ve bilginin gizli tutulması mümkün değildir. En önemlisi de bilgi birikimi, diğer girdilerin bir fonksiyonu olarak artan getirilere sahiptir. Sermayenin azalan marjinal verimliliğinin aksine, bilgi artan marjinal bir üründür ve sınırsız büyüme gösterebilir. Özetle; Romer'in oluşturduğu rekabetçi denge modelinin 3 unsuru: dışsallıklar, çıktı üretiminde artan getiri ve yeni bilginin üretilmesinde azalan getirilerdir (Romer, 1986: 1003-1004).

2.6.2. Lucas'ın Beşeri Sermaye Modeli

R. Lucas; *Ekonomik Kalkınma Mekanizmaları Üzerine (On The Mechanics Of Economic Development)* isimli makalesinde, ekonomik büyüme ve kalkınmayı Neoklasik büyüme modeliyle uyumlu olan bazı temel özellikler ve uluslararası ticaret teorisi ile açıklamıştır. Kişi başına gelir düzeyi ve büyüme oranlarını gözlemleyebilmek için fiziksel sermaye birikimi, teknolojik değişim ve yaparak öğrenme yoluyla uzmanlaşmış beşeri sermaye birikimi faktörleri olmak üzere 3 ayrı model ele almış ve karşılaştırma yapmıştır (Lucas, 1988: 3).

Lucas, oluşturduğu büyüme modelinde büyümenin en olumlu kaynağının “beşeri sermaye” olduğunu açıklamıştır. Beşeri sermaye birikiminin, en az eğitim olduğu kadar iş başında ve yaparak öğrenme yoluyla elde edildiğini ifade etmiştir. Emek faktörünün hareketliliğinin önemine değinen Lucas, emeğin hareketsiz olduğu durumda ülkeler arasında ticaret gerçekleşmeyeceğini ve zengin-fakir ülkeler arasında sistematik bir sermaye dolaşımı olamayacağını açıklamıştır. Emek hareketliliği durumunda ise; emeğin göç ettiği ülkedeki insanların beceri düzeyi ve buna bağlı olarak emeğin ücret oranı yüksekse, beşeri sermayenin oluşturduğu dışsal yararlar, fakir ülkelere zengin ülkelere doğru yol alır. Çünkü beceri düzeyi yüksek insanlar, daha üretkendir ve beşeri sermayeyi artırmada rol üstlenirler (Lucas, 1988: 39-40).

Ekonominin dışa kapalı ve Neo-klasik şartlar altında olduğu varsayımında bulunan Lucas; Y: çıktı düzeyi, K: fiziki sermaye ve N^e : etkin emek olmak üzere büyüme modelinin üretim fonksiyonunu şu şekilde belirtmiştir:

$$Y = F(K, N^e) \quad (32)$$

u: işçinin üretimde harcadığı zaman; h: ortalama beşeri sermaye (yetenek) düzeyi; N: iş gücü arzı olmak üzere ülkedeki etkin emek stoku:

$$N^e = uhN \quad (33)$$

şeklinde ifade edilir. Bu durumda oluşacak yeni üretim fonksiyonu:

$$Y = F(K, uhN) \quad (34)$$

şekline dönüşmektedir. Bu denkleme göre işçilerin yetenek düzeyi (h), harcadıkları zaman (u), işgücü arzı veya işçi sayısı (N) ile çıktı (Y) arasında doğrusal bir ilişki vardır. h, u ve N arttığı takdirde çıktı miktarı (Y) da artacaktır. “h” kadar beceriye sahip işçilerin üretime katılmadığı ve boş zamanlarını yeteneklerini artırarak harcadıkları zaman (1-u) olarak gösterilir (Lucas, 1988: 17-18 ve Demir, 2002: 4). Lucas bu fonksiyonu $\dot{h}(t)$ ile ilişkilendirerek δ : pozitif bir parametreyi temsil etmek üzere şu şekilde açıklamıştır:

$$\dot{h}(t) = h(t) \delta [1-u(t)] \quad (35)$$

Bu denkleme göre; $u(t)=1$ olması durumunda, insanların beşeri sermaye birikimlerine hiçbir çaba harcamadıkları ve yeteneklerini geliştirecek zaman bulamadıkları için beşeri sermaye birikimi sıfırdır. $u(t)=0$ olması hali ise; insanların mevcut zamanının tamamını yeteneklerini geliştirmeye ayırdıklarını ve bu sayede beşeri sermayenin maksimum seviyede olduğunu ifade eder (Lucas, 1988: 19 ve Demir, 2002: 4).

2.6.3. Barro'nun Kamu Politikası Modeli

İçsel büyüme modeline kamu harcamalarını dâhil eden Barro, hükümetin yapacağı harcamaları verimli alanlarda kullanmasının ekonomik büyümeyi artırdığını, kamu elinin ekonomide etkinliğinin gereğinden fazla artmasının ise büyüme oranlarını olumsuz etkilediğini ifade etmiştir. Kamu harcamaları, ülkeler arasında gelişmişlik farklarına yol açar. Gelişmek isteyen ülkeler; dış ticaret, Ar-Ge yatırımları, eğitim, sağlık, finansal

kalkınma gibi teşvik politikalarını önemseyerek ekonomik büyümeye katkı sağlayabilirler (Kar ve Taban, 2003: 152). Kamu harcamaları politikasında özel yatırım teşvikleri önemlidir. Yatırımlar, sermaye birikimini artırır ve böylece toplumun sosyal refahını da yüksek seviyelere ulaştırabilir. Barro'nun modeli; Asya Kaplanları olarak bilinen Tayvan, Singapur, Hong Kong ve Güney Kore'nin büyüme ve gelişmesini açıklamakta kullanılan teorilerden biridir (Yülek, 1997: 11).

R. Barro (1996); ekonomik büyümenin belirleyicilerini analiz etmek için ülkelerin 30 yıldan fazla sahip olduğu verileri kullanarak bir panel veri analizi çalışması yapmıştır. Bu çalışma sonucunda, hükümetlerin uygulayacağı kamu politikalarının kişi başına düşen reel GSYİH'yi artırdığını saptamıştır. Enflasyonu düşük tutma politikaları ve bununla birlikte hükümetin ülkede hukuk üstünlüğünü sağlaması ekonomik büyümeyi artıran sebeplerdendir. İşgücü, finans ve diğer piyasaları düzenleyen kamu politikalarının yanında; alt yapı yatırımları, Ar-Ge harcamaları, eğitimin niteliği, gelir ve servet dağılımı da ülkelerin büyümesinde ve birbirlerine yaklaşabilmesinde son derece önemlidir (Barro, 1996: 2-70).

2.6.4. Ar-Ge Tabanlı Model

Grossman ve Helpman (1989); Ar-Ge kaynaklı harcamaların inovasyon süreciyle orantılı olduğunu ve inovasyonun ürün iyileştirmesine katkı sağladığını belirttikleri bir model geliştirmişlerdir. Bu modele göre; birçok girişimci ve firma bir süre sonra modası geçmiş hale gelen ürünleri iyileştirerek yeni nesil ürün ortaya koymak için rekabet haline girerler. Her sektörün başarısı, o ürünleri geliştirmek ve iyileştirmeyi hedefleyen toplam Ar-Ge kaynaklarıyla orantılı olarak gerçekleşir (Grossman ve Helpman, 1989: 4-31).

Howitt (2004); içsel büyüme teorisini Neo-klasik teorinin temel etmenlerinden biri olan teknolojiyi kabul ederek açıklamıştır. Uzun vadede ekonomik büyümenin altında yatan ana etkenin toplam faktör verimliliği (TFP) oranı olduğunu ve bu oranın teknolojik ilerleme hızına bağlı olduğunu söylemiştir. Teknolojik ilerleme hızı Neo-klasiklerden farklı olarak ekonomik güçlere bağlıdır ve ekonomik politikalardan etkilenmektedir. Teknolojik ilerlemenin kaynağı inovasyondur. Yeni ürünler, yeni süreçler ve malzeme ihtiyaçlarını karşılayan yeni pazarlar inovasyonun getirdiği yeniliklerdir. Firmalar, deneyimlerinin bir sonucu olarak daha verimli ürünleri nasıl üreteceklerini ve nasıl daha iyi tasarlayacaklarını öğrenirler. Ekonomide daha yüksek bir ekonomik faaliyet düzeyi,

firmalara ve müşterilere ürünleri üretme ve kullanma konusunda deneyim kazandırır ve bu sayede hızlı gelişen süreç, ürün yeniliğini ortaya çıkarır. Birçok yenilik, kârlarını artırmak isteyen Ar-Ge harcamalarının sonucudur. Ticaret, rekabet, eğitim, vergiler ve fikri mülkiyet ile ilgili ekonomik politikaların tümü, Ar-Ge yapmanın maliyet ve faydalarını ve dolayısıyla da teknolojik ilerleme oranını etkiler (Howitt, 2004: 3-4).

C. Jones (1995), gelişmiş ülkelerde Ar-Ge ile uğraşan bilim adamlarının sayısının son 40 yılda nüfus artışı ve Ar-Ge yoğunluğundaki artış sebebiyle artmasına rağmen, büyüme oranlarının sabit bir ortalama seviye gösterdiğini; hatta düştüğünü gözlemlemiştir. Ar-Ge'ye ayrılan kaynak düzeyinin artmasının ekonomik büyüme hızını artırması gerekirken, Jones bu durumun zamanlar arası ölçek etkisinden kaynaklandığını ve Ar-Ge sonucunda ortaya çıkan uzun vadeli büyümenin içsel olmadığını ileri sürmüştür. Bu sebeple yarı içsel Ar-Ge modelini önermiştir. Bu yarı içsel Ar-Ge modelinin; Romer, Grossman, Helpman ve Howitt'ten farklı olarak, büyüme oranının doğrudan üretkenlikteki büyümeye bağlı olduğunu ve bunun da yeni tasarımların keşfedilmesiyle mümkün olduğunu ifade etmiştir (Jones, 1995: 760-779).

2.6.5. AK Modeli

İçsel büyüme modellerinin temel özelliklerinden biri, sermayenin azalan getirisinin olmamasıdır. Bir üretim fonksiyonu, azalan getiri olmadan en basit şekilde "AK" fonksiyonu ile gösterilir. A: teknoloji düzeyini gösteren pozitif bir sabit; K: geniş anlamda beşeri sermaye ve Y: kişi başına çıktıyı gösterir (Barro ve Sala-i Martin, 1999: 39-40). Üretim fonksiyonu şu şekildedir:

$$Y = AK \quad (36)$$

AK modeli, Solow modelinin aksine işgücünü (L) içermez. K değişkeni, fiziki ve beşeri sermayenin toplamını ifade eder. Ancak fiziki sermaye, çabuk eskimesi ve yenilenme ihtiyacından dolayı uzun dönemli büyümede beşeri sermaye kadar etkiye sahip değildir. Bu sebepten dolayı, K değişkeninin geniş anlamda beşeri sermayeyi içerdiği düşünülür (Kibritçioğlu, 1998: 16).

S. Rebelo (1991)'nin benimsediği bu model, teknolojinin sabit getiri olduğu bir içsel büyüme modeli sınıfıdır. Rebelo, Romer (1986)'in benimsediği artan getiri ve dışsallıkların içsel büyüme yaratmak için gerekli olmadığını savunmakla birlikte yeniden

incelemiştir. Rebelo'nun teorisi, ölçeğe göre sabit getiri sağlayan üretim teknolojileriyle uyumludur. Ele aldığı bir diğer konu ise; Lucas (1988)'in beşeri sermaye modelinde benimsemiş olduğu emek hareketliliğinin dışsallıklar sonucu oluşmadığını, dışsallık olmamasına rağmen, emeğin yüksek işgücü arayışında olan ülkeler arasında hareket edebileceğini açıklamıştır (Rebelo, 1991: 518-520).

AK modeli, sermaye birikimi arttıkça sermaye getirilerinin azalmayacağı varsayımına dayanır. Yani yüksek sermaye birikimine sahip ülkelerin, azalan getiriler olmadan da yatırımları sürekli hale gelebilir ve ekonomik büyümeden mahrum kalmazlar (McGratton, 1998: 13).

C. Jones (2019), AK modelinde gerçekleşen ekonomik büyüme hızını şu şekilde açıklamıştır:

$$Y_t = AK_t \quad (37)$$

$$\dot{K}_t = sY_t - \delta K_t \quad (38)$$

A: dışsal ve sabit pozitif parametre; s: dışsal ve sabit yatırım oranıdır. K değişkenini Romer (1986) bilgi olarak yorumlamışken, Lucas (1988)'da yerini beşeri sermaye kavramı almıştır. Bu denklemler bir araya getirildiğinde şu şekildedir:

$$g_y = \frac{\dot{Y}_t}{Y_t} = sA - \delta \quad (39)$$

Ekonomik büyüme hızı, ekonomik çevrenin temel parametreleri tarafından içsel olarak belirlenir. Bu denkleme göre; yatırım oranlarındaki kalıcı bir artış, ekonominin büyüme oranını kalıcı olarak artıracaktır. AK Modeli, farklı büyüme modellerinin geliştirilmesine yol açmış ve ülkeler arasında zaman içinde kişi başına gelir karşılaştırmalarına olanak tanıyan verilerin yaygın şekilde kullanılabilmesini sağlayarak, büyüme literatürüne kaynak oluşturmuştur (Jones, 2019: 863-864). AK modelinin Neo-klasik modelden farklı olarak kişi başına çıktının tüm düzeyleri için koşullu yakınsama tahmininde bulunmaması ise, modelin bir başarısızlığı olarak görülmüş ve eleştirilmesine sebep olmuştur (Barro ve Sala-i Martin, 1999: 40).

2.7. SCHUMPETER VE YENİLİK MODELİ

J. Schumpeter, birçok iktisatçının ekonomik büyümeyi nüfus artışı, sermaye gibi faktörlerle açıklamasını eleştirmiş ve bu teorilerin öngöründen başka bir etkisi olmadığını ifade etmiştir (Schumpeter, 1947: 149). Schumpeter'e göre ekonomik büyümenin altında yatan itici güç, sürekli genişlemekte ve ilerlemekte olan "yenilik (inovasyon)" faaliyetleridir (Yeldan, 2011: 252). Yeniliklerin oluşması için, yeniliklerin muhteşem veya tarihi bir öneme sahip olmasına gerek yoktur. Mevcut olan şeyleri yenilemek, karakteristik ve basitçe yeni şeyler yapmak yenilik anlamına gelir (Schumpeter, 1947: 151).

Schumpeterci yenilik teorisi, büyüme için 3 önerme kullanır: Yaratıcı birikim, yaratıcı yıkım ve rekabetçi piyasa dengesinin reddi. Bu önermelerin tümü, evrimsel büyümeyi ve içsel yeniliği vurgular. Piyasa dinamikleri, kâr beklentileri ve uzun vadeli büyüme, Schumpeter'in yenilik teorisinin temel bileşenlerini sağlar. Yaratıcı birikim; yeni kombinasyonlar, girişimcilik, dinamik esneklik ve yatırım finansmanının kolaylaştırılması için bankacılığın rolü olmak üzere dört dinamik özelliğe sahiptir. Yeni kombinasyonlar, ekonomik verimliliği artırmak için atıl kapasite kullanır ve kaynakları yeniden tahsis eder (Sengupta, 2014: 63). Schumpeter, yeni kombinasyonların gerçekleştirilmesini anahtar süreç olarak görmüştür. Ona göre yenilikler, ekonomik sistemde var olan dengeyi bozan yeni kombinasyonlardır. Yenilik (inovasyon), rasyonel karar vermenin bir sonucu değil; kişisel hayal gücü ve beklentilerle karakterize edilmiş yaratıcı ve öncü bir süreçtir (Hospers, 2005: 22-23).

Yeniliği gerçekleştiren kişilere "girişimci" denir. Girişimciler kâr beklentisiyle bir yenilik (inovasyon) gerçekleştirirler. Yenilikçi bir projenin kârlılığı, Schumpeter'e göre eski firmaların muhafazakârlığına ve hem taklitçi hem de aynı zamanda yenilikçi olan firmaların ortaya çıkma hızına bağlıdır. Schumpeter'in yaratıcı birikimi 5 temel yenilik türü içerir. Bunlar; ürün yeniliği, süreç yeniliği, örgütsel yenilik, pazar yeniliği ve girdi yeniliğidir (Sengupta, 2014: 64). Girişimci ile muciti birbirinden ayırmak önemlidir. Mucit, yalnızca fikirler üretir ve bunun adı "buluş" tur. Girişimcilik ise bilimsel olarak yeni olan herhangi bir şeyi fiili olarak halletmek ve başarmak anlamına gelir. Girişimciliğin performansı, harekete geçilmesi gereken zamanda henüz kanıtlanamayan yeni fırsatları algılama yeteneğini içerir (Schumpeter, 1947: 152-157). Girişimcilerin risk

seven yapıda olması, diğer girişimciler açısından elverişli bir ortam yaratır ve bu durum, ekonomik büyüme ve kalkınmaya olumlu katkı sunar (Hospers, 2005: 24).

Schumpeter'in analizinin ayırt edici temel özelliği, yeniliğin aynı zamanda eski yeniliklerin yıkımını içeren bir süreç olmasıdır. Her yeni bir yenilik, bir önceki yeniliğin gücünü zayıflatır ve piyasa dışına atar. Yeni yenilikler, yeni ürünleri ortaya çıkarır ve eski monopollerini piyasadan def eder. Bu durum, Schumpeter'in "yaratıcı yıkım" teorisidir (Yeldan, 2011: 252). Firmalar, yetkinliklerini ve verimliliklerini artırmak için yenilik yaparlar. Eğer başarılı olurlarsa, eski veya mevcut rutinleri takip eden eski firmalar baskıya dayanamazlar ve sonuç olarak piyasadan çıkmak zorunda kalırlar. Ekonomik yeterlilik yoluyla gerçekleşen bu durum, bir tür yaratıcı yıkımdır (Sengupta, 2014: 65).

3. KADIN İŞGÜCÜ

İnsanların belirli bir refah düzeyi oluşturabilmeleri, büyük ölçüde ekonomik etkinliklerine ve gelir seviyelerine bağlıdır. Gelir seviyesinin ana bileşenini ise işgücü piyasası oluşturmaktadır. Bireyler işgücü piyasasında 3 farklı durumda bulunurlar. Bunlar; istihdamda olma, işsiz olma ve işgücü piyasasına katılmama (inaktif olma) durumlarıdır (Aslan, 2020: 54).

İşgücüne katılım oranı, çalışan veya iş arayan (işsiz) 15 yaşın üzerindeki aktif nüfusun payını ifade eder. İşgücündeki katılım oranındaki artış, iş arayarak veya iş sahibi olarak işe katılan bireyleri yansıtır. Katılım oranındaki düşüşler ise çeşitli sebeplerle oluşabilir. İşgücünden ayrılan pek çok kişi okullaşma, çocuk yetiştirme veya emeklilik gibi önemli piyasa dışı faaliyetlerde bulunduğu bir ekonomide yüzde yüzlük bir işgücüne katılım oranına ulaşmak mümkün değildir. İşgücünden ayrılan ve bir şekilde cesareti kırılan işçilerin endişelerini gidermek, motive etmek ve işgücüne döndürmek için çeşitli politikalar yürürlüğe girmelidir. Çünkü uzun vadede işgücünün büyüme hızı, verimlilik artışı ile birlikte potansiyel GSYİH büyüme oranının temel belirleyicisi olan istihdamın büyüme oranının temelini oluşturmaktadır (Graves, 2014: 5-6).

Üretim ve gelirin artması, üretim faktörlerinin etkin kullanımı ile mümkündür. Ekonomi, geniş potansiyel üretim sınırlarına emeğin tam istihdamı sağlanması ile ulaşır. Bu sebeple ekonomik büyümenin temel dinamiği; bireylerin işgücü piyasasına aktif katılım sağlanması, emek niteliğinin artırılması ve emeğin verimli kullanımı ile sağlanır.

Bir ülkede işgücüne katılım oranının yüksek olması, o ülkede insan kaynağının etkin kullanıldığının göstergesi durumundadır (Yenilmez ve Kılıç, 2018: 55). İşgücüne katılım sağlayan insan kaynağının önemli aktörlerinden biri de “kadın” dır.

3.1. KADININ İŞGÜCÜNE KATILMA SÜRECİ

Kadının çalışma hayatında yer alması M.Ö. eski dönemlere dayanmaktadır. İlkel çağda mağaralarda başlayan insan hayatı zaman içinde kültür, üretim ve tüketimin gelişmesiyle birlikte değişim göstermiştir. Yaşadığı döneme ayak uydurmak isteyen insan, “meslek” faktörünü oluşturmuş ve toplumsal yapılar meydana gelmiştir. İlk dönemlerde çeşitli iş ayrımlarına tabi tutulan kadın, büyük çoğunlukla besin toplama ve ev işleriyle uğraşmıştır. Zamanla bahçe tarımının gelişmesi ve hayvanların evcilleştirilmesi yerleşik yaşama hız kazandırmış ve “zanaat” adı verilen toplumsal sınıflaşmayı oluşturmuştur. Bu sınıflaşmanın sebebi ihtiyaç fazlası üretimin olması ve yeni aletlerin geliştirilmesidir. Gelişen aletlerle toprak daha fazla işlenmiş ve besin olanakları artırılmıştır. Kadına düşen zanaat; çoğunlukla iplik işleri, dikiş dikme gibi tekstil sektöründen işler olmuştur. M.Ö. son dönemlere kadar kadın, ekonomik olarak erkeğin gerisinde kalmıştır. Kadına evde olması ve çocuk yetiştirmesi işi uygun görülmüş ve aynı zamanda kadın, erkeklere bağlı olmaya adapte edilmiştir. Orta çağ döneminde ise şehirleşme ve endüstri ürünlerinin gelişmesi ile birlikte erkekler kamusal alanlarda faaliyet gösterirken; kadınlar yün işleri, koyun bakıcılığı gibi ikincil işlerde yer almıştır. Bu dönemde kadınlar, erkekler tarafından daha fazla değersizleştirilmiş ve kadına olan baskı artmıştır. Örneğin, kadınlar veraset işlemlerinde eşlerinin iznine tabi tutulmuştur (Afşar ve Öğrekçi, 2015: 69-74).

Kadının ev içinden ev dışına geçiş yaşaması Sanayi Devrimi ile birlikte gerçekleşmiştir. Sanayi Devrimi, kadının işgücü piyasasındaki konumunun değişmesinde önemli bir dönüm noktasıdır. Devrim sonrası oluşan ekonomik, teknik ve toplumsal değişim, kadına biçilen anne ve ev kadını rollerinin değişmesine ve “ücretli kadın işgücü” nün doğmasına sebep olmuştur (Parlaktuna, 2010: 1217). Önceleri tarımsal işlerde ve küçük ev zanaatlerinde faaliyet gösteren kadın, Sanayi Devriminden sonra çalışma hayatına artık ücretli işçi olarak katılmıştır. Endüstrileşme süreci sadece erkek işgücüne değil, kadın işgücüne de ihtiyaç duyulmasına sebep olmuştur (Erbay ve Tuncay, 2006: 28).

Sanayi Devrimi, 1750’li yıllarda makinenin icadı ile başlamış ve kadının köyden kente göç ederek, emek piyasasına işgücü olarak katılmasına imkân sağlamıştır. Sanayileşmenin ilk dönemlerinde kötü çalışma koşulları ve düşük ücretlerle çalıştırılan kadınlar, daha çok tekstilde ve hizmet sektöründe temizlikçi olarak yer almışlardır. İngiltere başta olmak üzere diğer Avrupa ülkelerine de yayılan sanayileşmenin kadın işgücü üzerindeki etkisi, Amerika Birleşik Devletleri’nde de önemli etki yaratmıştır. Önceleri ücretsiz aile işçisi olarak çalıştırılan kadınlar, sanayinin gelişmesi ile birlikte sadece imalat sanayiinde değil, hizmet sektöründe de kendilerine yer edinmişlerdir (Özer ve Biçerli, 2003: 57).

Kadının işgücü faaliyetlerini etkileyen bir diğer önemli olay ise II. Dünya Savaşı’dır. Bu dönemde erkeğin evden ayrılması, evin gelirinin düşmesine sebep olmuştur. Erkeklerin savaşta olması, ekonomide işgücü talebini ve ücretleri artırarak kadının işgücü piyasasına girmesine olanak sağlamıştır (Özer ve Biçerli, 2003: 58). Çeşitli mekanizmalarla ekonomiye dâhil edilen kadının piyasaya girmesi ile kadının yaptığı yatırımlar maliyetleri düşürmüştür. Aynı zamanda savaş sonrasında yaşanan teknolojik gelişmeler kadının ev içinde yaptığı işlerin süresini kısaltmış ve kolaylaştırmıştır. Kolaylaşan ev işleri kadını emek piyasasına yönelterek hizmet sektöründe yer almasına imkân sağlamıştır. Goldin (1991), yaptığı ampirik çalışmasında savaş sonrası ABD’de kadınların işgücüne katılım oranını incelemiştir. ABD’de ücretli çalışan evli kadınların oranı 1890’da % 5’in altındayken, 1990’da % 60’ın üzerine çıkarak yüz yıl içinde on kattan fazla artmıştır. Bu artışın çoğu 1940 sonrasında gerçekleşmiştir. Bu sebeple Goldin, II. Dünya Savaşı’nın Amerikalı kadınların yaşamlarında önemli dönüm noktası olduğunu ve kadınların işçi olarak algılanma biçiminin değiştiğini ifade etmiştir (Goldin, 1991: 741-755).

3.2. KADIN İŞGÜCÜ ÜZERİNE TEORİK YAKLAŞIMLAR

Ekonomik büyümeyi sağlayan ve ülkeleri kalkındıran unsurlardan biri işgücüne katılımdır. Büyümenin gerçekleşebilmesi için sadece erkeklerin işgücünde yer aldığı bir ekonomik sistem düşünülemez. Dünya nüfusunun yarısını oluşturan kadınların da aktif iş hayatında rol üstlenmeleri gerekir. Kadınların işgücüne katılım sağlaması; öncelikle kendi ekonomik özgürlüklerini kazanabilmeleri açısından, sonrasında ise verimliliği artırarak sürdürülebilir büyümeyi gerçekleştirebilmeleri açısından son derece önemlidir.

Kadınlar, işgücüne katıldıkları tarihsel süreçte eski çağlardan günümüze kadar birçok zorlukla karşılaşmışlardır. Bunlardan en önemlisi de cinsiyete dayalı ayrıma tabi tutulması ve toplumdaki dışlanarak ikinci planda görülmesidir. Bu dışlanma, insan kaynaklarının kötüye kullanılmasına sebep olmakla beraber, gelecek nesillerde cinsiyet eşitsizliğinin oluşmasına neden olmaktadır (Parlaktuna, 2010: 1218). Kadın işgücü, birçok iktisatçının eserlerine konu olmuş ve ekonomi hakkındaki görüşlerini etkilemiştir. Bu bölümde kadınların işgücünde yer alması üzerine birtakım kuramsal yaklaşımlar açıklanacaktır.

3.2.1. Klasik Yaklaşım

Klasik iktisat yaklaşımı, kadınların ekonomide sosyal olarak nasıl konumlandığını ve anlamlı rasyonel karar verme durumlarını incelemiştir. Adam Smith, kadınların özgür bir şekilde ekonomik konularda gerekçeli kararlar alma kapasitesine şüpheyle yaklaşmıştır. Buna karşılık klasiklerden neredeyse bu konuda tek başına sayılan John Stuart Mill ve eşi Harriet Taylor Mill, kadınların çıkarları doğrultusunda uzun vadeli ekonomik kararlar almalarına güvenle yaklaşmışlardır (Bodkin, 1999: 45).

A. Smith, kadınların çalışma hayatında rolünün sınırlı olduğunu ve meslek seçiminde erkekler kadar özgür olmadıklarını ifade etmiştir. Smith'e göre kadınların eğitimi için gerekli devlet kurumları yoktur ve kadının eğitiminde söz konusu her şey fantastik ve saçmadır. Erkekler iş hayatında istedikleri meslekleri seçebilme imkânına sahipken, kadınlar yalnızca kendilerine uygun olan ev hanımlığı, hemşirelik, öğretmenlik, yardımcılık, servis elemanı gibi kısıtlı birkaç mesleği seçebilirler. Ayrıca kadınlar, gelecekteki ile ilgili eğitimlerinin ne olacağı konusunda söz sahibi değildirler. Buna yalnızca babaları, erkek kardeşleri veya vasileri olan yaşlı büyükleri karar verebilir (Smith, 2013: 393). Bu durumda Smith, her insanın kendi kararlarını kendisinin alabilmesi doktrinine karşı çıkmış ve cinsiyetçi bir tutum sergileyerek kadınların rasyonel kararlar alabilme kapasitesine güvensiz yaklaşmıştır.

Mill ailesi, kadınların ekonomideki cinsiyetçi konumuna eleştirel yaklaşmıştır. Kadınların erkeklere karşı "yetiştirilmiş refakatçi" gibi olmaları için eğitilmesinin yanlış ve adaletsiz olduğunu savunmuşlardır. Kadınların ekonomide yer alması gerektiğini savunan Taylor Mill, kadının ancak kendi nakit geliri olduğunda özgür olabileceğini ve erkeklere bağımlı olmayacağını ifade etmiştir. Kadınlara sadece oy hakkının

verilmemesini, tüm mesleklere giriş kapısının erkeklerle rekabet edebilir şekilde açık olması gerektiğini savunmuştur. Bu eşitlik, yalnızca adaleti sağlamakla kalmaz; aynı zamanda ekonomik verimliliğin de ilerlemesine katkıda bulunur. J. S. Mill ve H. Taylor Mill, kadınların erkekler kadar bir işte aynı verimlilikte çalışmalarına rağmen ücretlerinin eşit olmaması ve daha az kazanmasını büyük bir sosyal adaletsizlik olarak görmüş ve eleştirmiştir. Bu eşitsizlik, her kadını bir erkeğin uzantısı haline getirmekten başka bir şey değildir. Sonuç olarak, J. Mill ve eşi Taylor Mill çoğu klasik iktisatçı gibi kadın sorunlarını görmezden gelmemiş ve kadınların güvenli bir şekilde en az erkekler kadar ekonomide yer alması gerektiğini ve söz sahibi olmalarını savunmuştur (Bodkin, 1999: 51-55).

3.2.2. Marksist Yaklaşım

Marksizm, ekonomik üretimdeki eşitsizlikleri ve sömürüyü analiz ederek tarihin ve toplumsal değişimin felsefesine ışık tutmuş ve değişik sosyal ilişkileri açığa kavuşturmuştur. En çok analiz edilen sistem de Kapitalizm olmuştur (Toksöz, 2011: 92). Marksizm savunucularından Friedrich Engels, ünlü eseri *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni (Origin Of The Family, Private Property and The State)*' de aile kavramını ele almış ve kadının ailedeki konumunu tarihsel süreçle açıklamıştır. Kapitalizmin yükselmesi ile birlikte evde parayı erkeğin kazanması, kadını erkeğe karşı bağımlı ev kadını statüsüne getirir. Bu da erkeğin kadın üzerindeki hâkimiyetinin artmasına sebep olur. Engels'a göre kapitalizm servetleri artırır ve artan servetler aile içinde erkeğe kadından daha önemli bir konum kazandırır. Evde yönetimi elinde tutan erkek, kadının aşağılanarak köle durumuna düşmesine ve erkeğin yalnızca keyfi haline gelmesine sebep olur (Engels, 2001: 48-56).

Marksist iktisatçılar, kapitalizmin kadını köleleştirdiği düşüncesi ile birlikte, aynı zamanda kadının çocuk doğurup büyüterek kapitalizme işçi kuşağı kazandırdığını ve kapitalist üretimin artmasına katkıda bulunduğunu savunmuşlardır. Ancak kadınların kapitalizm sınırları içinde evde yaptıkları işlerle dışarıda ücretli yaptıkları işlerin ayrı tutulmasının kadını ezdiğini söylemişlerdir. Çünkü kadınlar ev işlerini yaparken eşleri için değil, sermayenin birikmesi için çalışmış olurlar. Bu sebeple kadınların ezilmesinde erkeklerin maddi bir çıkarı vardır. Kadının sosyalist toplumda özgürleşebilmesi, sermayenin ve özel mülkiyetin ortadan kalkmasıyla mümkündür (Toksöz, 2011: 93-94).

Marksist yaklaşıma göre kadınlar “yedek sanayi ordusu” olarak görülmüştür. Kadının bu ordu içindeki rolü gizlidir. Çünkü kadınlar işgücü piyasasına kolay alınabildiği gibi kolay bir şekilde de def edilebilir. Bu durum, kadının ataerkil aile yapısından ve Marksistlerin cinsiyet eşitsizliğiyle ilgilenmemesinden dolayı bir sorun olarak görülmemiştir (Kalaycı, 2017: 537).

3.2.3. Neo-Klasik Yaklaşım

Neo-klasik yaklaşımda kadın, iş bölümü sonucu çocuklarına bakan, büyüten ve dolayısıyla piyasa ekonomisine katılmadığı için üretici olmayan bir aktör olarak görülmüştür. Neo-klasik iktisatçılar, kadının işgücüne katılmasının annelik ve ev kadınlığı vasfını zedelediğini savunmuşlardır. Bu sebeple kadının meslek edinebilmesinin önünü kesmişler ve kadını sadece ev ve bakım işlerinden sorumlu tutmuşlardır (Toksöz, 2011: 89).

Neo-klasik teoriye göre çalışanlar eğitim, deneyim gibi kendi kişisel donanımlarını, kısıtlamalarını (ör: bakması gereken çocuk) ve tercihlerini (ör: güzel bir çalışma ortamı) göz önünde bulundurduktan sonra en iyi ödeme yapan işleri ararlar. İşverenler, üretkenliği en üst düzeye çıkararak ve maliyetleri en aza indirerek kârı maksimize etmeye çalışırlar. Ancak, kadınların işgücü piyasasına getirdikleri (ör: daha az eğitim) ve işgücüne katıldıktan sonra elde ettikleri (evlilik, çocuk bakım sorumluluğu) nedeniyle işgücünde üretkenlikleri azdır ve bu sebeple erkeklerden daha düşük ücret almaktadırlar. Kadınlar, neredeyse tüm dünyada ev işleri ve çocuk bakımlarıyla sorumludurlar. Aile olmanın getirdiği sorumluluk, kadının erkeklerden daha az iş deneyimi kazanmasına neden olmuştur. Kadınlar, evlilik veya küçük çocuklarının bakımı sebebiyle işgücünden geçici veya kalıcı olarak çekilmek zorunda kalırlar. Bu sebeple kadınlar yüksek kazançlı işler yerine, düşük deneyim getirisi olan ve çalışma saatleri esnek mesleklere yönelirler. Sonuç olarak Neo-klasik yaklaşım, kadın ve erkek arasındaki iş bölümü ve ücret eşitsizliklerini cinsiyetçi bir tutumla ele almış ve kadınların beşeri sermayenin artırılmasında erkeklerden daha az rolü olduğunu savunmuştur (Anker, 1997: 316-317).

3.2.4. Kurumcu Yaklaşım

Neo-klasik yaklaşıma göre her birey, seçeceği işi geniş imkânlar içerisinde ve özgür bir şekilde kendi kişisel tercihlerine göre yapar. Ancak kadınlar özgürce seçim yapabilme fırsatından yararlanamazlar. Kurumcu yaklaşım da Neo-klasik yaklaşımın işgücü piyasasında kadına yönelik cinsiyet ayrımcılığını tam olarak açıklayamadığını ifade etmiştir. Bu yaklaşıma göre işgücü piyasası esnek değildir ve bazı işçiler kendi istekleri dışında tercih etmedikleri düşük verimli işlerde çalışmak zorunda kalırlar (Palaz, 2003: 97).

Kurumcu yaklaşım teorisine göre, işgücü piyasası birincil işler ve ikincil işler olarak ayrılmıştır. Kadınlar ve erkekler bu iki işgücü piyasasında ayrı bir şekilde konumlandırılmıştır. Erkekler birincil işler piyasasında istihdam edilmektedir. Bu piyasa, ücretlerin ve ikramiyelerin yüksek olduğu ve işgücü verimliliğinin fazla olduğu piyasadır. Kadınlar ise ikincil işler piyasasında yer alır. Bu piyasa; ücretlerin düşük, ikramiyelerin olmadığı ve çalışma şartlarının verimsiz olduğu işlerdir. Kurumcu yaklaşım teorisinin daha çok gelişmiş ülkelerin işgücü piyasasını incelemek üzere oluşturulduğu ve Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin işgücü piyasası için geçerli olmadığı öne sürülmüştür (Palaz, 2003: 98).

3.2.5. Feminist Yaklaşım

Feminizm; toplumsal, siyasi ve ekonomik hakların erkeklere tanındığı kadar kadınlara da tanınmasını ve kadının toplumdaki konumunu artırmak isteyen bir doktrindir. Feministlere göre; dünyada eskiden beri siyasette ve ekonomide iktidar sahiplerinin erkekler olması, kadının görmezden gelinmesine neden olmuştur. Kadınların toplumdaki rolü hep arka planda kalmıştır. Bu sebeple feminizm; çeşitli ekonomik, hukuki ve siyasi düzenlemeler ile kadının erkek karşısındaki ezilmişliğinin önüne geçilmesini temel alan bir bilimdir (Ataman, 2009: 2).

Feminist yaklaşım, kurumcu teori çerçevesinde geliştirilmiştir. Kadınların neden birincil işlerde değil de, ikincil ve düşük verimlilikteki işlerde yoğunlaştığını açıklamaya çalışmıştır. Feminist iktisatçılara göre kadının iş yerinde ayrımcılığa tabi tutulmasının ve arka planda kalmasının sebebi patriarkal erkek egemen sistemidir. Bu sebeple kadın ve

kadının yaptığı işler çoğu zaman erkeklerin yaptığı işlerden daha fazla beceri gerektirse de, kadınlar sırf kadın oldukları için düşük ücretle çalıştırılmaktadırlar (Palaz, 2003: 99).

Feminist bilimciler; kadınların deneyimlerinden yararlanan ve eleştirel bir uygulamayı içermekle birlikte daha az önyargı ile temellenmiş bilim yapmanın doğru bir yolu olduğunu öne sürmüşlerdir. Bunun üzerine feminist ekonomistler ekonomik teorinin bilimsel olarak nasıl değerlendirilmesi gerektiğini açıklamaya çalışmış ve politika önerilerinde bulunmuşlardır (Tejani, 2019: 99). Önerdikleri politika, sadece kadınların yer aldığı dışıl bir ekonomi değildir. Kadın ve erkek tarafından birlikte geliştirilen bir ekonomidir. Ekonominin modelinde, yöntemlerinde, konu başlıklarında ve pedagojisinde çarpık bir erkek idealinin ekonomiyi daha az yararlı hale getirdiğini söylemişlerdir. Geniş bir ekonomik alan hakkında çalışmak ve geniş bir araç yelpazesinin kullanılması için ekonominin hem erkek hem de kadın aktörler tarafından geliştirilmesi, ekonomiyi daha verimli bir disiplin haline getirecektir (Nelson, 1995: 132-146).

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE KADIN İŞGÜCÜNÜN YAPISI VE ÖZELLİKLERİ

1. TARİHSEL SÜREÇTE KADIN İŞGÜCÜ

Türk kadını, tarihsel süreçte çeşitli ekonomik faaliyetlerde yer almış ve ekonominin büyümesine katkı sağlamıştır. Bu faaliyetler, Osmanlı döneminde taşra kadını için tarım sektörü ve el sanatlarını içerirken, şehir kadınları içinse daha çok ev içi ekonomik faaliyetler olarak gerçekleşmiştir. II. Meşrutiyet (1908) sonrası devletin içine düştüğü ekonomik buhran ve savaşlar, kadınları çalışma hayatına çekmiştir. Memur ve işçi kadınların haricinde esnaf ve tüccar kadınlar da ortaya çıkmış ve el sanatlarının ihraç edilmesiyle kâra yönelik üretim meydana gelmiştir. Böylelikle, düşük ücretle de olsa ailesini geçindirmek zorunda kalan kadınlar ticari faaliyetlerde de yer almışlardır. Bu gelişmeler ışığında, kadınlar çalışma hayatına yönelik tecrübe kazanmış ve Cumhuriyet Dönemi'nde yapılacak olan yeniliklere örnek teşkil etmişlerdir (Kurnaz, 1991: 95-103).

Osmanlının son dönemlerinde varlıklarını fark ettirmeye çalışan kadınlar, devletin yıkılması ile birlikte mitingler ve dernekler düzenlemişlerdir. Böylece, toplumun diğer yarısı olduklarını ve yeni kurulan devlette kendilerinin de söz sahibi olduklarını etkili bir biçimde ortaya koymuşlardır. Türk Devriminin kurucusu olan Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk, kadınlığı yüksek bir mevki olarak tanımlamış ve kadının yoksulluğunun insanlığın da yoksulluğu olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple toplumun her alanında, bilimde ve ekonomik faaliyetlerde kadının erkeğe yardımcı olması ve erkeklerle birlikte ilerlemesi gerektiğini ifade etmiştir. Devrim niteliğinde yeniliklerin gerçekleştiği Cumhuriyet Dönemi'nde kadına olan bakış açısı her ne kadar Batı'nın değerlerine göre iyileştirilmek istense de, toplumda eskiden beri var olan ataerkil anlayıştan kopulamamıştır. Kadın-erkek eşitliği, kadına geleneksel olarak biçilmiş rolüne belirli bir oranda bağlı kalarak yeniden şekillenmiştir. Kadına tanınan haklar ve kadının topluma kazandırılması devrimci ve ilerici gelişmeler içermekle birlikte, ataerkil normlardan tamamen uzaklaşılması mümkün olmamıştır (Yılmaz, 2010: 201-209). Bu bölümde, kadının işgücünde yer almasının tarihsel seyri; Osmanlı Dönemi, Erken Cumhuriyet

Dönemi ve 1950 Sonrası Dönem olmak üzere üç alt başlıkta anlatılacak ve gerekli sayısal veriler ile açıklanacaktır.

1.1. OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİ'NDE KADIN İŞGÜCÜ

Osmanlı Döneminde padişah fermanlarından anlaşıldığı üzere, 16. yy sonrası teokratik devlet niteliği kazanan devletin amacı; kadınlara hak tanımak ve toplumsal konumlarını geliştirmek yerine, kadını eve kapatmak olmuştur. Kentte yaşayan kadınlar çoğunlukla evde kadınlık uğraşları ile meşgulken, kırsal kesimde yaşayan kadınlar üretimde yer almışlardır (Çitçi, 1982: 81). Bu dönemde kadının çalışma alanının başında yüzyıllar boyu sürdürdüğü tarım sektörü gelmiştir. Sınai faaliyetler olarak ise, başta halıcılık olmak üzere dokumacılık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Kadınların Batı Avrupa'da olduğu gibi ev dışında fabrikalarda çalışmaya başlaması, evlerde yürütülen faaliyetlerin ev dışına çıkmaya başlaması ile olmuştur (Makal ve Toksöz, 2015: 38). Kentlerde yönetici sınıfında olan kadınlar büyük ölçüde haremde yer almışlardır. Buna karşılık, Kanuni Sultan Süleyman ve Üçüncü Selim dönemlerinde halktan bazı kadınların çalışma hayatına girdikleri görülmüştür. Örneğin, bu dönemde kadınlar pratik hekimlik yapmışlardır. Kanuni döneminde evleri kapı kapı dolaşan bohçacılar, çalışan kadın sayılmışlardır. Sınırlı sayıda kadın ev dışına çıkmayı başarabilmişse de, bu dönemde bazı uğraşların yasaklandığı da padişah fermanlarında yer almıştır. Örneğin Kanuni döneminde kadınların çamaşır dükkânı açmaları ve pazarlarda ticaret yapmaları yasaklanmıştır (Çitçi, 1982: 82).

Tanzimat Dönemi'ne kadar, kadınların toplumdaki yeri yükseltmek yerine her türlü haktan yoksun durumda olup, eğitim ve çalışma hakları verilecek yerde sokağa çıkmaları bile kısıtlanmıştır. Kadın haklarının savunulması için ilk adımlar 19. yüzyılda hızla batılılaşmayı isteyen toplum sayesinde atılmıştır. Avrupa'dan esinlenen toplum, batıda olduğu gibi evlilikte eşlerini istedikleri gibi seçebilmelerini, tek taraflı boşanmanın kaldırılmasını ve kılık kıyafetlerini özgürce seçebilmeyi talep etmiştir. Buna ilaveten, kadınlar için de tıp okulunun kurulmasını ve kadın sorunlarına önem verilmesini istemişlerdir. Tanzimat Dönemi'nde, sınırlı olmakla birlikte kadınlara bazı haklar tanınmaya başlanmıştır. Batılılaşmanın bir sonucu olarak, 1839 yılı sonrasında ticaret burjuvazisi, kadınlara da bazı hakların tanınması için girişimlerde bulunmuşlardır. Bunun sebebini, gelişen kapitalizmin işgücüne duyulan gereksinimi artırması olarak

açıklamışlardır. Bu dönemdeki girişimler özellikle eğitim konusunda yoğunlaşmıştır. 1842 yılına kadar tıbbiyelerde erkek ebeler yetiştirilirken, Avrupa'dan getirilen ebeler, kadınlara da eğitim vermiş ve kadının meslekleşmesinin önü açılmıştır. 1858 yılında ilk kez kız ortaokulları, 1869'da da kız sanat okulları açılmıştır. Meslekleşmeye yönelik diğer önemli adım ise, 1870'te kız öğretmen okullarının açılmasıyla gerçekleşmiştir. Eğitime yönelik gerçekleştirilen girişimlerin bir sonucu olarak, 1873'te ilk kez bir kadın öğretmen ve 1883'te de ilk kadın okul müdürü atanmıştır. İkinci Meşrutiyet'e kadar süren dönemde kadınlara yönelik en önemli yasal düzenleme ise, 1856 yılında kabul edilen Arazi Kanunnamesi ile olmuştur. O zamana dek, kadınlar erkek kardeşleri olmadığı takdirde babalarının toprakları üzerinde yalnızca tapu bedelini ödeyerek hak sahibi olabiliyor iken, bu kanun sayesinde erkek kardeşleri gibi babadan kalan mirasta veraset hakkına sahip olabilmişlerdir (Çitçi, 1982: 83-84).

Tanzimat Dönemi sonrasında ise, kadın emeğinin ucuz ve elverişli olmasından dolayı, kadınlar fabrikalarda yer almaya başlamış ve işçi kadın statüsü ortaya çıkmıştır. Rumeli Bölgesi'nde kadınlar 1840'lı yıllarda fabrikalarda çalışmaya başlamış, Müslüman kadınlar ise çalışma hayatına ilk olarak 1860'larda Bursa ipek fabrikalarında başlamışlardır. Bursa'da ham ipek imalatı yapan 41 fabrikada çalışan 2316 işçinin % 95'ini kadınlar oluşturmuştur. 1897'de ise İstanbul Kibrit Fabrikasının 201 işçisinin 121'ini kadınlar oluşturmuşlardır (Makal ve Toksöz, 2015: 38-39).

Meşrutiyetin ilanı ile birlikte, sanayide çalışan işçi kadınların sayısında artış yaşanmıştır. İstanbul ve İzmir başta olmak üzere toplam 18 şeker ve bisküvi imalathanesinde çalışan kadınların sayısı, 1913 yılında 324 işçiden 77'si iken, 1915 yılında 95 işçiden 15'ini oluşturmuştur. Konserve imalatında ise merkezi İstanbul ve İzmir olan toplam 8 fabrikada 1913 yılında 80 erkeğe karşılık 194 kadın işçi çalışmış; 1915'te ise bu rakam, 22 erkeğe karşılık 43 kadın işçi olarak gerçekleşmiştir. İstanbul ve İzmir'de fabrikası bulunan tütün imalatında ise, 1913 yılında 1186 erkek, 923 kadın çalışmış; 1915'te de 1141 erkeğe karşılık 1086 kadın istihdam edilmiştir. Kereste, matbaacılık, sabun, kimya ürünleri gibi çeşitli diğer imalathanelerde de çalışan kadınların aldıkları ücretler erkeklere kıyasla hep daha düşük olmuştur. Bu oran 1/3 ve 1/6 oranında değişmiştir. Ücret dağılımındaki eşitsizlik ve kadınlara daha düşük ücret ödenmesi, işverenlerin fabrikalara daha çok kadın işçi istihdam etme eğilimlerini artırmıştır. Bu

eğilim, kadınların emek gücünü istismar etmekle birlikte kadınların iş hayatında çoğalmalarına da fırsat sağlamıştır (Kurnaz, 1991: 98-100).

Osmanlı Dönemi'nde kadınların işgücüne katılmasını sağlayan etkenlerden biri, 1912 ve 1914 Savaşları olmuştur. İşgücü gereksiniminin artması, kadınları işgücüne teşvik etmiş ve kadınlar için zorunlu bir hizmet yasası yürürlüğe girmiştir. Örneğin, Urfa'da yeni kurulan bir fabrikada 1000 kadın işçi istihdam edilmiştir. Yine İzmir, Sivas ve Ankara'da 1280 halı tezgâhında 4780 kadın işçi; Kütahya, Eskişehir ve Afyon'da 1550 kadın işçi dokuma sanayiinde çalışmıştır (Çitçi, 1982: 87). 1913 ve 1915 yıllarında yapılan sanayi sayımı sonuçlarına göre, ülkenin önemli sanayi kuruluşlarında çalışanların yaklaşık üçte biri kadınlardır. Kadınların % 95'inin yoğun olarak çalıştığı sektörler ise dokuma ve gıda faaliyetleri olmuştur. Sanayi sayımı dışındaki bilgilere göre ise, kadınlar bu yıllarda aynı zamanda ayakkabı yapımı ve şemsiye imalatı gibi faaliyetlerde de rol üstlenmişlerdir (Makal ve Toksöz, 2015: 38).

Bu dönemde, kadınları işgücüne teşvik eden bir diğer etken ise, işçi ücretlerinin erkeklere kıyasla daha düşük olmasıdır. Örneğin 1908'de Balkanlar'da, işçilerin yarıdan fazlasının kadın olduğu bir fabrikada erkekler 5-9 kuruş ücret alırken, kadınlar 3-7 kuruş ücret almışlardır. Bu ücret farklılığı sadece sanayi sektöründe değil, tarımda da geçerli olmuştur. 1913-1914 yıllarında erkekler gündelik ücret olarak 5-10 kuruş alırken, kadınlar ise 3-6 kuruş arasında yevmiye almışlardır. Kadınların çalışma koşulları ve çalışma saatleri açısından ise erkeklerden bir farkı olduğu görülmemiştir. Bu dönemde kadınlar sektörlere ve mevsimlere bağlı olarak çoğunlukla 9-12 saat aralığında çalışma faaliyeti göstermişlerdir (Makal ve Toksöz, 2015: 40-41). Savaş Dönemi, kadınların iş hayatına girmesine olanak tanısa da, bu durum kolay olmamıştır. Çünkü yöneticilerin kadın sorunlarını irdeleme, önemseme ve erkeklerle eşit çalışma haklarını sağlama gibi öncü girişimleri olmamıştır (Çitçi, 1982: 89).

1.2. ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE KADIN İŞGÜCÜ

Cumhuriyetin ilan edilmesi (1923), Türk tarihinde kadın haklarının gelişimi açısından çok önemlidir. Bu dönemde, kadınların kazandığı haklar değerlendirilirken Kurtuluş Savaşı'nda göstermiş oldukları katılım ve gayretin de etkisi olmuştur (Çitçi, 1982: 90). İlk olarak 1924 Anayasası'nda kadın-erkek eşitliği esas alınarak yeni düzenlemeler yapılmıştır. Anayasada 18 yaşını dolduran her erkeğin mebus seçme

hakkına sahip olduğu yazılırken, bu yasa 1934 yılına gelindiğinde 22 yaşını bitiren her kadın ve erkeğin mebus seçme hakkına sahip olduğu şeklinde değiştirilmiştir. Kadınlara da seçme hakkının verildiği kanunda, aynı zamanda 30 yaşını doldurmak kaydıyla seçme hakkının yanında seçilebilme hakkı da verilmiştir (Yantur, 2019: 11). Kadınlara seçme ve seçilebilme hakkının tanınması, Cumhuriyet Dönemi'nde kadınlara yönelik en çok ses getiren yasal düzenleme olmuştur (Çitçi, 1982: 91). Erken Cumhuriyet Dönemi'nin en önemli yasal düzenlemelerinden bir diğeri de 1926 yılında İsviçre Medeni yasasından esinlenilerek oluşturulmuş Türk Medeni Kanunu'dur. Bu kanun; evlenme, boşanma ve miras konularında kapsadığı yeni hükümlerle 1924 Anayasası'ndan farklı olup batılılaşma yanlısı kesimin, tutucu kesime karşı kazandıkları bir zafer niteliği taşımıştır. Ancak, kadın-erkek eşitliği bakımından ataerkil bir tutum yansıtılmakla birlikte; aile içinde birliği erkeğin sağladığı ve kadının görevinin evi idare etmek, çocuklarına bakmak olduğu kabul edilmiştir (Çitçi, 1982: 90).

1926 yılında yürürlüğe giren önemli yasalardan biri de Memurin Kanunu'dur. Memurin Kanunu'nun 6. maddesinde kadınların memur olabilmeye hakkına sahip olduğu yazılmıştır. Böylelikle 1870'lerden beri kamu hizmetlerine girmeye başlayan kadınların kamuda çalışması yasal dayanağa kavuşmuştur. Ancak medeni kanun ve memurin kanunu bir arada düşünüldüğünde; memurin kanunu kadınlara memur olma fırsatı tanırken, medeni kanun kadının çalışmasını kocasının iznine bağlı kılmıştır. Bu durumda kadının, her alanda ve konumda erkeklerle eşit biçimde çalışabilmesi mümkün görünmemiştir (Çitçi, 1982: 91).

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde, kadınların çalışmasına yönelik ilk önemli kaynak 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarına dayanmaktadır. Bu sayıma tüm sanayi kuruluşları dâhil edilmiş olup, işgücü dağılımı 4 ve daha fazla işçi çalıştıran işletmeleri kapsamıştır. Buna göre; 1927'de 14 yaşından büyük işçilerin 124.444'ünden 29.533'ü kadındır (% 23,73). Aynı kuruluşlardaki 7817 memurdan ise 1609'u kadındır. Patron yani işveren statüsündeki kadınların sayısı ise epey düşüktür. 10.941 işverenden sadece 155'i kadındır. Bu sayı, % 0,14 oranına tekabül etmektedir (Makal, 2010: 21). 1936 tarihinde İş Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle kadın işgücüne dair nicel veriler artmıştır. 1937 yılında kadın işgücü oranı % 18,89 iken; 1943'te % 20,70'e yükselmiş ve % 12'lik bir artış göstermiştir. İş Kanunu gereği bu veriler 18 yaşın üstündeki kadınları kapsamaktadır. Ancak 14 yaşın üstündeki kadınları baz alan 1927 Sanayi Sayımı sonuçları ile 1943 yılına

ait kadın işgücü oranı arasında gözle görülür bir sapma yoktur. Bu yıllarda, kadın işçilerin toplam işçiler arasındaki oranı aşağı yukarı sabittir (Makal, 2010: 23-24).

1927 Sanayi sayımı sonuçlarına göre 14 yaşından büyük kadınların % 43,7'si tarımsal ürünler işleyen sanayilerde, % 48'i ise dokumacılık alanında işçi olarak çalışmıştır. İş kanunu kapsamına göre ise 1943 yılında kadınların % 63,9'u gıda, içki ve tütün faaliyetinde yer almıştır. Dokuma sektöründe çalışanların oranı ise % 23,7'dir. Dokuma sanayinin 1943 yılı verisinin, 1927 yılına göre daha düşük gözükmesinin sebebi, 1936 tarihinden sonra İş Kanunu kapsamına göre kadın çalışanların sayısını 18 yaş ve üstü kadınların belirlemiş olmasıdır (Makal, 2010: 25).

1.3. 1950 SONRASI DÖNEMDE KADIN İŞGÜCÜ

Kadının gerçek anlamda işgücüne katılması ve tarım dışı sektörlerde çalışması 1950'lerden sonra gerçekleşmiştir. Kırsal alandan ayrılıp kente göç eden kadınların, kent yaşamının getirdiği sosyal çevre ile birlikte, zihniyetleri ve aile içi ilişkilerinde değişiklikler olmuştur. Böylece kendisinin bilincine varan kadın, eğitim almaya başlamış ve toplumsal konumunu değiştirmiştir. Farklı roller arayışına girerek hizmet sektörü ve çeşitli sektörlerde çalışmaya başlamıştır. Ancak, kadınlar toplumda ekonomik olarak ağırlıklarını ortaya koymaya çalışsalar da, yasal hakları olmasına rağmen kadına yönelik geleneksel düşünceler ve olumsuz izlenim bu dönemde de devam etmiştir (Berber ve Eser, 2008: 3).

Türkiye, Cumhuriyet'in ilanından 1970'lerin sonlarına kadar ithal ikameci sanayileşme modeli izlemiştir. İthal ikameci sanayileşme, devletin tarımsal üretimi artırma hedefinin yanı sıra özel sermaye birikiminin yetersizliği sebebi ile öngördüğü bir modeldir. Bu dönemde, ekonomi dışı yardıma ve yabancı sermayeye açılarak ticari sermayenin etkinliğinin artması amaçlanmıştır. Kamu ile birlikte özel sektör işletmeleri de artan taleplere cevap verebilmek için faaliyetlerde bulunmuştur. Özel sektörün artan talebi karşılayamaması ve yeni kurulan işletmelerin girdi temininin sağlanabilmesi için 1950-1960 yılları arasında KİT (Kamu İktisadi Teşebbüsleri) kurulmuştur. Aynı zamanda kırsal kesim de pazara açılmış ve hızlı kentleşme süreci başlamıştır (Toksöz, 2011: 219-221).

Kadınların asıl istihdam alanı tarım olmakla birlikte, sınai istihdam içindeki payları sınırlı kalmıştır. Bu durum, işgücüne ve istihdama katılma oranlarının gerilemesine sebep olmuştur. Kırsal kesimden kentlere yönelik iç göç, tarımda ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınları kentlerde işgücü dışına itmiştir. Gerekli niteliklerden yoksun durumda olan kadınlar, yaşamlarını daha çok ev kadını olarak idame ettirmişlerdir. Kırsal ve kentsel nüfustaki kadınların işgücüne katılma oranları karşılaştırıldığında aralarındaki fark oldukça fazladır (Makal, 2011: 122).

Tablo 2: Nüfusa Göre Kadın İşgücü Oranları (1955-1965, 15+ yaş)

Yıllar	Kadınların İşgücüne Katılım Oranı (%)		
	1955	1960	1965
Türkiye Geneli	72,01	65,35	56,62
10.000 ve daha az nüfuslu yerler (kırsal)	87,74	85,66	77,29
10.000 ve daha fazla nüfuslu yerler (kent)	18,07	9,16	9,09

Kaynak: Makal ve Toksöz, 2015: 62

Tablo 2’de kırsal ve kentsel nüfusun 1955-1965 dönemlerinde işgücüne katılma oranları verilmiştir. Tabloda görüldüğü gibi, kırsal nüfusun işgücüne katılma oranı daha yüksektir. Kentleşme ile işgücüne katılma oranı arasında negatif bir ilişki vardır. Ülke geneline bakıldığında ise, yıllar içerisinde işgücüne katılma oranında bir düşüş eğilimi söz konusudur. Kadınların işgücü içerisindeki toplam oranı 1955’te % 43,11; 1960’ta % 40,76 ve 1965’te % 37,89’dur.

Kadınların işgücüne katılması, sektörlerde ve bazı mesleklerde değişiklikler göstermiştir. Bu durum, mesleğin ve işgücünün niteliği ile eğitim farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Kadınların en çok yer aldıkları faaliyet alanları; ziraat ve ormancılık, imalat sanayi ve hizmetler sektörüdür. Bu sektörleri ticaret ve bankacılık takip etmektedir. Meslek itibariyle ise durum erkeklerden farklıdır. Nakliyat, madencilik ve satıcılık ile ilgili mesleklerde çalışan kadınlar neredeyse yok gibidir. En çok yer aldıkları meslekler ise; tarım, sanatkârlık, ofis elemanı ve hizmetler sektörü ile ilgilidir. Kadınların bazı mesleklerde çoğunluk gösterirken, bazılarında yer almayışları o işin nitelik

bakımından kadına uygun görülüp görülmemesinden kaynaklanmaktadır. Buna ilaveten eğitimdeki farklılıklar ve işgücünün niteliği gibi faktörler de kadınların meslek seçimlerini etkilemiştir (Makal, 2011: 125).

Kadın işgücü oranları, statü olarak ise erkeklerin çok gerisinde kalmıştır. Ücretsiz aile işçisi, ücretli, kendi hesabına çalışan ve işveren olmak üzere 4 kategoride de erkeklere nazaran işgücüne katılma oranları çok düşüktür.

Tablo 3: Cinsiyete Göre İşgücünde Statü Dağılımı (1955-1965, 15+, %)

	1955	1960	1965
Ücretsiz Aile İşçisi			
Kadın	91,43	88,07	91,17
Erkek	29,36	21,66	20,83
Ücretli			
Kadın	3,83	4,91	5,92
Erkek	22,33	30,21	32,78
Kendi Hesabına			
Kadın	4,71	6,91	2,85
Erkek	47,71	46,04	44,83
İşveren			
Kadın	0,03	0,11	0,006
Erkek	0,6	2,09	1,56

Kaynak: Makal, 2011: 127

Tablo 3'te 1955-1965 dönemine ait kadın ve erkeklerin statü bakımından işgücü oranları verilmiştir. Bu dönemde kadınlar en çok ücretsiz aile işçisi olarak işgücünde yer almışlardır. En az görev aldıkları statü ise işveren kadrosudur. Ücretli çalışan kadınlarda daimi bir artış söz konusu iken, diğer statülerde iniş ve çıkışlar olduğu görülmektedir. Ücretsiz aile işçisi kadınların oranının en fazla olmasının sebebi ise, kırsal bölgelerde tarım sektöründe çalışan ailelerin sayısının fazla olmasıdır.

1960-1980 dönemi, kadınların tarım dışı faaliyetlerde istihdamının düşük olduğu bir dönemdir. Eğitim ve vasıf düzeyinin yetersizliği sebebiyle, kadınlar büyük ölçekli işletmelerde sanayi işçisi konumuna girememiş, daha çok küçük ölçekli geleneksel işletmelerde istihdam edilmiştir. 1980 yılında kadınların % 86,8'i tarım kesiminde yer alırken, sanayi sektörünü oluşturanların oranı % 4,6'dır. Bu oran 2007'de % 14, 2016'da ise % 15'e çıkmıştır. Yüksek eğitilmiş ve vasıflı kadınlar ise çoğunlukla hizmet sektöründe uzman mesleklerin icrasıyla işgücüne katılmışlardır (Toksöz, 2011: 222-236).

1970 yılında hizmetler sektöründe çalışanların % 5'i kadınlar iken, bu oran izleyen dönemlerde giderek artmıştır. 1998'de % 14, 2007'de ise % 38'e yükselmiştir. 1970-75 yılları arasında kadınların yoğun biçimde yer aldıkları meslek ise bankacılık olmuştur. Hizmetler alanında çalışan kadınların % 59'u kamu kesiminde çalışmıştır (Çitçi, 1982: 98-99). Tablo 4'te kadınların yıllar içinde sektörlere göre işgücüne katılma oranları verilmiştir.

Tablo 4: İşgücüne Katılan Kadınların Sektörlere Göre Dağılımı (1955-1980)

	1955	1960	1965	1970	1975	1980
Tarım	95,6	95	94,1	89	88,9	86,8
Sanayi	2,3	2,7	1,5	5,1	3,5	4,6
Hizmetler	1,6	1,9	2,6	5	2,2	7,7

Kaynak: Çitçi, 1982: 93

Kadınların tütün, dokuma ve gıda olarak yoğunlaştıkları sınai sektörde, belli başlı ihracat malları üretmeleri ve uluslararası rekabete açık olmaları sebebi ile aldıkları ücretler düşüktür. Aynı zamanda daha emek yoğun işlerde çalışıyor olmaları da ücret bakımından erkek işçi ücretlerinin yarısı ile dörtte üçü arasında olmasına sebep olmuştur (Toksöz, 2011: 223). 1950 yılında yasa ile “eşit işe eşit ücret” ilkesi yürürlüğe girmesine rağmen, Osmanlı Dönemi'nde olduğu gibi 1980'li yıllarda da kadın işçilerin ücreti, erkek işçilerin ücretinden daima daha düşük olmuştur (Çitçi, 1982: 97-99).

İşgücü içinde, çalışma hayatına giren kadınlar arasında en büyük ilerlemeyi kamu kesiminde çalışan kadınlar göstermiştir. Kamudaki kadın görevlilerin sayısındaki artış, diğer alanlara göre daha düzenli gerçekleşmiştir. 1938 ve 1980 yılları arasındaki 42 yıllık dönemde kadın kamu çalışanlarının sayısı yaklaşık olarak 24 kat artarken, erkek kamu görevlilerinin artışı yalnızca 8 kat olmuştur. Kadınların en çok görev aldığı kurum Milli Eğitim Bakanlığı olurken, bunu Sağlık Bakanlığı ve PTT Genel Müdürlüğü izlemiştir. En az görev aldıkları kurum ise Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı olmuştur (Çitçi, 1982: 99-108).

1980'li yılların sonrasında, hükümetin izlediği ihracata dayalı sanayileşme politikası ucuz olan kadın işgücüne olan talebi diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu ölçüde artırmamıştır. Bunun nedeni imalata dayalı yatırımların çok az olması, aksine

inşaat yatırımlarının fazla olmasıdır. İnşaat sektöründe zaten az istihdam edilen kadınlar bu artıştan faydalanamamışlardır. Aynı zamanda kırdan kente göçün artmasıyla birlikte ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınların sayısında artış yaşanması, 1950’li yılların ortasından 2004’e kadar kadın işgücüne katılma oranlarının sürekli düşmesine neden olmuştur (Önder, 2013: 45-47). 1988 yılı ve sonrasına ait kadın işgücü verileri, ilerleyen bölümlerde detaylı bir biçimde açıklanacaktır.

2. KADIN İŞGÜCÜ ÜZERİNDE ETKİLİ UNSURLAR

Türkiye’de kadınların işgücüne katılımını etkileyen birden fazla faktör bulunmaktadır. Bu faktörlerden bazıları işgücüne katılma oranını doğrudan etkilerken, bazıları da dolaylı olarak etkilemektedir. Sosyo-kültürel değerler, kadının yaşı, medeni durumu, çocuk sayısı, eğitim düzeyi, yaşadığı coğrafi bölge gibi birçok unsur kadının işgücünde yer alma kararlarını etkilemektedir. Bu bölümde en önemli 5 faktör olan yaş, medeni durum, eğitim düzeyi, ücretsiz aile işçiliği ve kayıt dışı istihdam yıllara göre sayısal verilerle açıklanacaktır.

2.1. YAŞ

Yaş faktörü, kadının işgücüne katılmasını etkileyen önemli unsurlardan biridir. Türkiye’de kadın işgücüne katılma oranları, 15-19 ve 20-24 yaş aralığında maksimum düzeye ulaştıktan sonra 25 yaş itibari ile düşüşe geçmektedir. 40-44 yaş grubunda tekrar maksimuma çıkan işgücü oranının daha sonra yeniden düşüşe geçtiği görülmektedir. Bu durum “M” harfine benzer bir şekil çizmektedir. Ancak kırsal ve kentsel alanlarda durum biraz daha farklıdır. Kentsel bölgelerde kadın işgücüne katılma oranı, 20-24 yaş aralığında maksimuma ulaştıktan sonra azalma seyri gösterir. Kırsal bölgelerde ise; bu oran neredeyse tüm yaş gruplarında yüksek gerçekleşmektedir. Ülkemizde kadın işgücüne katılma oranlarının 20-24 yaş itibari ile azalma göstermesinin sebeplerinden biri, çocuklu kadınların çocuklarına yakından bakmakla yükümlü olmalarıdır. Kreş ve yuvaların yetersizliği ve özel kurum ücretlerinin yüksek olması sebebi ile kadınların çocuklarını emanet edecek yuva bulamamaları, işgücüne katılmalarında önemli bir engel teşkil etmektedir (Özer ve Biçerli, 2003: 68-69).

Tablo 5: Türkiye’de Yaş Grubu ve Dönemlere Göre Kadın İşgücü Oranları (%)

	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65+
1988	40,5	40,8	35,9	36,4	36,5	34,5	34,3	34,1	27,3	19,8	10,1
1992	35,0	40,6	33,8	34,5	36,4	35,5	33,9	31,8	29,6	20,1	9,7
1996	32,1	36,2	32,1	31,5	33,7	33,1	30,4	30,9	29,1	24,5	11,6
2000	24,4	31,5	31,7	29,4	29,7	28,3	25,5	25,6	24,3	18,6	11,3
2004	17,6	32,1	30,5	28,0	29,1	26,1	22,7	19,2	18,0	15,0	7,3
2008	17,1	33,2	33,3	31,5	32,4	28,7	24,7	20,3	16,4	13,1	5,8
2012	15,8	36,7	40,3	39,6	40,0	39,9	33,3	26,4	20,1	16,0	6,4
2013	16,6	39,5	41,4	41,3	42,4	41,8	35,2	26,9	20,7	16,2	6,2
2014	17,1	39,1	43,3	41,9	42,3	40,7	33,9	25,8	20,2	15,1	5,4
2015	18,4	42,2	44,2	42,7	44,2	42,9	36	27,7	21,2	14,9	5,8
2016	18,8	43	46,3	44,7	45,6	45	38,2	27,9	21,3	15,7	5,5
2017	18,1	45,1	48,4	45,7	47,5	46,2	40,6	30,4	21,8	16,5	5,6
2018	17,9	45,4	48,8	46	48,2	47,4	42,4	31,7	22,8	17,3	5,9
2019	18,4	47,3	50	47,3	47,4	48	42,5	31,6	22,9	15,7	5,6
2020	13,7	41,5	45,8	42,1	44,5	44,6	39,5	29,8	20,4	13,6	4,6

Kaynak: TÜİK İşgücü Göstergeleri, <https://data.tuik.gov.tr/> , (E.T: 28.03.2021)

Tablo 5’te kadın işgücü oranları yaş gruplarına ve dönemlere göre verilmiştir. 2000 öncesi yıllarda en çok 20-24 yaş grubunun işgücüne katıldığı görülürken, son 20 yılda 25-29 yaş grubunun işgücü oranı daha yüksektir. Son 10 yılda 40-44 yaş grubunda da işgücüne katılan kadınların sayısında artış olduğu gözlenmiştir. 15-19 yaş grubunda ise 2000 sonrası dönemde azalma gerçekleşmiştir. Aynı şekilde 55 yaş ve üzeri kadınlar 2000 öncesinde işgücünde daha fazla yer alırken, bu oran son 20 yılda azalma göstermiştir. Günümüze kadar olan dönemde 25-49 yaş grubu haricinde işgücü oranlarında çoğunlukla azalmaların görüldüğü tabloda yaş faktörüne ilaveten kadınların çocuklu olup olmamaları da önemli bir etkidir. Çocuk sahibi olan kadınların ilerleyen yıllarda işgücünden ayrılma eğilimine girdiği gözlenmiştir. TÜİK’in hanehalkına yönelik 2019 yılında yaptığı anket çalışmasına göre; 25-49 yaş grubunda olan ve 3 yaşın altında çocuğu bulunan kadınların istihdam oranı % 26,7 iken, çocuğu olmayan kadınların istihdam oranı ise % 52,8’dir (TÜİK Hanehalkı İşgücü Göstergeleri, <https://data.tuik.gov.tr/> E.T: 28.03.2021). Talaş ve Çakmak (2013), kadın işgücünü etkileyen unsurları belirleyen kohort analizi çalışması yapmış ve yaş faktörünün işgücündeki önemine değinmiştir. Bu analize göre, 40-44 yaş aralığı, kadın işgücünde önemli artışların yaşandığı bir yaş grubudur. Kadınların ilerleyen yaşlarda ise iş bulma olasılığı önemli ölçüde azalmaktadır. Bu sebeple, yaş faktörü kadınların işgücüne katılma oranlarını etkileyen önemli bir unsurdur (Talaş ve Çakmak, 2013: 19-32).

2.2. MEDENİ DURUM

Türkiye’de kadının işgücüne katılmasını etkileyen faktörlerden biri de kadının medeni hâlidir. Hiç evlenmemiş, evli veya boşanmış olan kadınların işgücüne katılım oranları arasında göz ardı edilemeyecek kadar fark vardır (Yılmaz ve Zoğal, 2015: 17). Erken yaşlardaki evlilik, kadının işgücüne katılmasını sınırlayan etkenlerden biridir. Ortalama evlilik yaşındaki artış, kadınların işgücüne katılımını olumlu yönde etkilerken, erken yaşlardaki evlilik kadınların işgücüne çekimser yaklaşmasına ve eğitimlerini aksatmasına sebep olmaktadır (Akgeyik, 2017: 44). TÜİK’in açıkladığı veriye göre, kadınlardaki ortalama evlilik yaşı 2001 yılında 23 iken, 2020 yılında 27’ye yükselmiştir (TÜİK Evlenme İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/> E.T: 06.04.2021). Eralp ve Gökmen (2020), Cox regresyon modeli üzerinden, Türkiye’de ortalama evlilik yaşının yükselmesine sebep olan faktörleri incelediklerinde, eğitim seviyesinin cinsiyetler arasında farklı sonuç gösterdiğini saptamışlardır. Kadınlardaki eğitim seviyesinin yükselmesi, erkeklere göre evliliğin ertelenmesinde daha çok etkilidir. Buna ilaveten kadının iş hayatına katılması ve kentsel yaşam gibi faktörler de ortalama evlilik yaşının yükselmesinde etkilidir (Eralp ve Gökmen, 2020: 395-407). Ortalama evlilik yaşının yükselmesi, aynı zamanda kadınların doğurganlığını da etkileyerek anne olma yaşlarını geciktirmiştir. Doğum sayısının azalması ise, işgücüne katılımı teşvik eden faktörlerden biridir (Akgeyik, 2017: 48).

Boşanma oranlarında meydana gelen değişimler de kadınları işgücüne yönlendiren etmenlerden biridir. Boşanan kadınlar, eski eşlerinden yeterli nafaka alamamaları veya boşanma öncesi iş sahibi olmamaları gibi sebeplerle kendi ayakları üzerinde durabilmek ve geçimlerini sağlayabilmek amacıyla işgücü piyasasına adım atmaktadırlar. Boşanmanın kadınlar üzerinde ekonomik anlamda çoğunlukla yıkıcı etkiler bırakması, kadınların işgücüne katılma kararlarını pozitif olarak etkilemektedir (Erdoğan ve Yaşar, 2018: 20). TÜİK’in açıkladığı verilere göre; 2001 yılında boşanma sayısı 91 bin 994 iken, 2020 yılında 135 bin 22’ye yükselerek % 46,7 oranında artış göstermiştir. 2020 yılında en yüksek boşanma sayısı 30-34 ve 35-39 yaş grubunda olan kadınlarda gözlenmiştir (TÜİK Boşanma İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/> E.T: 06.04.2021). Bu yaş grubundaki boşanma artışının, işgücü piyasalarına olumlu yönde katkı sağlayarak kadın işgücü oranlarını yükseltmiş olması Tablo 5 ve Tablo 6’da açıkça görülmektedir.

Tablo 6: Medeni Durum ve Dönemlere Göre Kadın İşgücü Oranları (% , 15+)

Yıllar	Hiç evlenmedi	Evli	Boşandı	Eşi Öldü
1988	47,8	32,0	41,5	16,0
1992	44,3	30,8	45,7	14,0
1996	40,9	28,7	40,5	14,1
2000	35,0	25,2	41,0	11,5
2004	33,2	21,6	40,9	9,1
2008	35,3	22,4	42,9	8,6
2012	35,8	29,3	49,5	9,4
2013	37,9	30,5	50,9	9,0
2014	38,2	30,1	48,2	8,2
2015	40,6	31,3	48,8	7,9
2016	41,4	32,5	50,9	7,9
2017	43,1	33,7	50,8	8,0
2018	43,6	34,1	51,7	8,7
2019	45,0	34,0	50,8	7,8
2020	39,7	30,7	46,0	7,1

Kaynak: TÜİK Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları <https://data.tuik.gov.tr/> , (E.T: 06.04.2021)

Tablo 6’da yıllara ve kadının medeni durumuna göre işgücüne katılma oranları verilmiştir. Son yıllara ait veriler incelendiğinde, boşanan kadınların işgücüne katılım oranındaki artış dikkat çekicidir. 1988 yılında % 41,5 olarak gerçekleşen işgücüne katılma oranı, 2020 yılında % 46’ya yükselmiştir. Bu durum, kadınların evli ve çocuklu olmalarına rağmen işgücünde yer almak istediklerinin bir göstergesidir. Kadının evde oturması ve çocuklarıyla ilgilenmesi gibi ataerkil anlayışa rağmen iş hayatında olmaları, kadın işgücü oranlarını artırmıştır (Yılmaz ve Zoğal, 2015: 17). Kadın işgücü piyasasının büyük çoğunluğunu bekâr ve boşanmış kadınlar oluşturmaktadır. Bu gruplarda işgücü oranında genel olarak artış trendi gözlenmekle beraber, evli kadınların işgücüne katılma oranları çoğunlukla birbirine yakın seyretmiştir. Eşi vefat eden kadınların işgücüne katılma oranı ise 1988 yılında % 16 iken, 2020 yılında % 8,1’e düşmüştür. Üçler ve Kızılkaya (2014), kadın işgücününün boşanma ve doğurganlık üzerindeki etkisini panel veri analizi ile incelemişlerdir. Bu çalışmaya göre, kadın işgücünü en çok etkileyen etmen eğitim olmakla birlikte, kadının medeni hali de önemli bir faktördür. Kadın işgücü, boşanmayı artırırken doğurganlığı azaltmaktadır. Ancak bu sonuç, Türkiye için bölgelerarası farklılık göstermektedir (Üçler ve Kızılkaya, 2014: 29-40). Çetin ve Sevüktekin (2014) ise, 1988-2012 dönemleri arası kadın işgücünü etkileyen etmenleri incelemiş ve kadının evli olması ile çocuklu olmasının çok önemli bir unsur olduğunu vurgulamışlardır. Çalışmanın sonucuna göre, evli kadınların istihdam edilmesi bekâr

kadınlara göre daha zordur. Fakat bu sonucun kırsal ve kentsel bölgelerde aynı olduğu söylenemez. Kırsal kesimde çalışan kadın, işyerine çocuğunu da götürebiliyor iken; kentsel bölgede çalışan kadın için aynı durum geçerli değildir. Bu sebeple, kırsal kesimdeki evli ve çocuklu kadının işgücüne katılma oranı daha yüksektir (Çetin ve Sevüktekin, 2014: 67-68).

2.3. EĞİTİM DÜZEYİ

Kadınların işgücüne katılımını belirleyen en önemli faktörlerin başında eğitim düzeyi gelmektedir. Eğitimin yaygınlaşması, sosyal ve ekonomik kalkınmanın en önemli etkenlerinden biridir. Özellikle kız çocuklarının eğitilmesi, aile gelirini ve sosyal statüyü artırarak, kadınların daha yüksek gelir elde etmesini sağlar ve mesleki hareketliliğe zemin oluşturur. Yapılan araştırmalar, gelişmekte olan ülkelerde kız çocuklarının eğitiminin yaygınlaşmasının, uzun vadeli ekonomik refah üzerinde erkek çocuklarının eğitime göre daha güçlü bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Bu bağlamda; işgücünde ve istihdamda eğitime yönelik cinsiyet eşitsizliği engelinin ortadan kaldırılması, toplumun gelişmesi ve kalkınabilmesi açısından son derece önemlidir (Rankin ve Aytaç, 2006: 25-26).

Kadın işgücü oranları, kırsal ve kentsel bölgelerde farklılık göstermektedir. Örneğin; 2000 yılında okur-yazar olmayan kadınların işgücüne katılma oranı kentsel bölgede % 5,1 iken, kırsal bölgede % 38,2'dir. 2013 yılına gelindiğinde, kadınların işgücüne katılma oranı kentsel bölgede % 7,3 olarak artış gösterirken, kırsal bölgede bu oran % 26,3 olarak düşüşe geçmiştir. Yükseköğretim mezunu kadınların işgücüne katılım oranları ise 2000 yılında kentsel bölgede % 69,6 iken, kırsal bölgede % 75,5'tir. 2013 yılında ise kentsel bölgede % 86,1 iken; kırsal bölgede % 70,1 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK İşgücü Göstergeleri, <https://data.tuik.gov.tr/> E.T: 17.04.2021). Kentsel alanlarda yaşayan kadınların eğitim düzeyi arttıkça işgücüne katılma oranı artar; fakat kırsal alandaki kadınlar için ortaya büyük farklar çıktığı söylenemez. Kentsel alanlarda yaşayan ve eğitim düzeyi düşük olan kadınların işgücünde yer almalarının sınırlı olmasının sebebi, vasıf ve nitelik gerektirmeyen düşük ücretli işlere tabi tutulmaları ve çalışma koşulları ağır olan işlerde çalışmak zorunda kalmalarıdır (Yamak vd., 2012: 43).

Tablo 7: Eğitim Düzeyi ve Dönemlere Göre Kadın İşgücü Oranları (% , 15+)

	Okuma-yazma bilmeyen	Okuma-yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	İlkokul	Ortaokul veya dengi meslek ortaokul	Genel Lise	Lise dengi mesleki okul	Yüksek öğretim
1988	32,3	31,7	34,3	19,5	45,7	47,4	82,5
1992	30,6	30,3	32,6	17,4	40,3	42,7	81,6
1996	27,6	26,6	31,6	14,1	33,0	35,4	72,6
2000	25,2	22,2	24,5	15,3	28,1	31,8	70,1
2004	16,6	17,9	21,4	20,6	26,1	39,4	70,3
2008	14,5	18,5	21,1	21,6	29,1	38,3	70,0
2012	16,7	20,7	28,3	27,9	30,6	38,1	70,9
2013	17,4	20,8	29,5	27,5	32,1	39,3	72,2
2014	16	21,3	28,1	22,7	31,9	39,8	71,3
2015	16,1	21,6	28,9	20,3	32,7	40,8	71,6
2016	15,2	21,7	29,6	19,5	33,7	41,4	71,3
2017	15,9	22,1	30,8	19,6	34,3	42,6	72,7
2018	16,1	21	31,3	22,2	34,7	42,7	71,6
2019	15,4	21,2	30,3	23,6	34,1	42,2	71,5
2020	12,4	17,6	26,3	20,4	29,9	37	65,6

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/> (E.T: 13.04.2021)

Tablo 7’de eğitim düzeyine ve dönemlere göre kadınların işgücüne katılma oranları verilmiştir. İşgücünde yer alan kadınların en düşük oranını okur-yazar olmayan kesim oluşturmaktadır. En yüksek işgücü oranlarını ise yükseköğretim mezunu kadınlar oluştururken, bu oranı lise veya dengi mesleki okullardan mezun kadınların takip ettiği görülmektedir. Kadınların eğitim seviyesi ve okuryazarlığı arttıkça işgücüne katılma oranlarının da artması, eğitimin işgücünde çok önemli bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır. 1988 yılından bu yana okur-yazar olmayan kadın sayısının azalmış olması ise; okullaşmanın artıp eğitimin yaygınlaşmış olmasının bir göstergesidir.

Kızılgöl (2012), 2002-2008 döneminde kentsel ve kırsal bölgelerde yaşayan evli ve evli olmayan kadınların işgücüne katılımını etkileyen unsurları logit model analizi çalışması yaparak incelemiştir. Çalışmanın sonucunda kadınların işgücüne katılmasını belirleyen en önemli faktörün eğitim düzeyi olduğunu ortaya koymuştur. Ancak; son 20 yılda yükseköğretim mezunu kadınların sayısının artmasına rağmen, işgücüne katılma oranlarında azalma mevcuttur. Bunun sebebi, eğitim düzeyinin yanında kadınların

medeni durumu, yaşadığı bölge, sahip olduğu çocuk sayısı ve kadının yaş grubu gibi faktörlerin de işgücüne katılma oranlarını etkilemiş olmasıdır (Kızılgöl, 2012: 88-100).

Özer ve Biçerli (2003), Türkiye’de kadın işgücüne katılma oranlarını belirlemek amacı ile panel veri analizi çalışması gerçekleştirmiştir. 1988-2001 dönemi baz alınarak, kırsal ve kentsel bölgelere yönelik yapılan çalışmada, kadınların eğitim düzeyinin düşüklüğüne değinilmiş, orta ve uzun vadede eğitim düzeylerinin artırılması gerektiği vurgulanmıştır. Ancak, kentsel bölgelerde eğitim düzeyinin yükselmesine rağmen kadınların işgücüne katılma oranlarının düşük olduğunu ifade etmişlerdir (Özer ve Biçerli, 2003: 56-82).

2.4. ÜCRETSİZ AİLE İŞÇİLİĞİ

Türkiye’de iş yaşamında kadına gösterilen tutum, kadının işgücüne katılmasını etkileyen çok önemli bir faktördür. Çünkü kadına biçilen rol, kadınların iş yaşamından uzaklaşabilmesine sebep olmaktadır. Ataerkil zihniyetin bir ürünü olarak, kadına sadece ev işleri ve çocuk bakımıyla ilgilenme görevini yükleyen toplum, piyasada etkinlik göstermeyen kadın emeğine değer vermemiştir. Bu sebeple, kadının ev içindeki hizmeti piyasada alınıp satılan bir meta niteliği taşımamış ve kadınların karşılığı ödenmeyen bir emek faaliyetinde bulunması “çalışma” olarak görülmemiştir. Ancak; kadınların işgücüne katılmaları konusunda caydırıcı etki gösteren bu tutum, hem erkeklerin hem de üretim açısından sermayenin işine yaramaktadır (Yılmaz ve Zoğal, 2015: 13-14).

Türkiye’de istihdam edilen kadınların önemli bir kısmı, ücretsiz aile işçisi statüsünde bulunmaktadır. Kırsal bölgede kadınlar, eğitim düzeyinden bağımsız bir şekilde tarımsal üretime ücretsiz aile işçisi olarak katılmalarına karşılık, ücretli ve yevmiyeli işlerin ağırlıkta olduğu kentsel bölgelerde işgücü piyasasının dışında kalmaktadırlar. Kırsal bölgelerde oldukça yaygın görülen ücretsiz aile işçiliğinin kentsel bölgelerde düşük olmasından dolayı, kırsal ve kentsel emek piyasalarında kadınların işgücüne katılma oranları farklılık göstermektedir (Özer ve Biçerli, 2003: 66). Örneğin; 1988 yılında kırsal bölgede tarımla uğraşan ücretsiz aile işçisi kadınların sayısı 3 milyon 499 bin iken, kentsel bölgede tarımla uğraşan ücretsiz aile işçisi kadınların sayısı 103 bindir. 2013 yılına gelindiğinde ise; kırdan kente göç ile birlikte azalma gösteren ücretsiz aile işçisi kadınların sayısı, kırsal bölgede toplam 2 milyon 74 bin iken, kentsel bölgede toplam 330 bindir (TÜİK İşgücü İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/> E.T: 13.04.2021).

Kırsal alanda ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınlar, kente göç ettiklerinde deneyimsiz ve eğitimsiz olmaları sebebi ile işgücüne katılamamaktadırlar. Bu durum da işgücüne katılma oranlarını olumsuz etkilemektedir (Berber ve Eser, 2008: 4).

Tablo 8: Dönemlere Göre Ücretsiz Aile İşçisi Kadınların İşgücü Durumu (Bin, 15+)

	Tarım	Tarım dışı	Toplam
1988	3.601	73	3.675
1992	3.500	195	3.694
1996	3.931	95	4.026
2000	2.873	151	3.024
2004	2.086	158	2.244
2008	1.770	157	1.927
2012	2.238	222	2.460
2013	2.197	206	2.403
2014	2.047	219	2.266
2015	2.039	247	2.286
2016	1.929	261	2.190
2017	1.997	261	2.258
2018	1.880	258	2.138
2019	1.791	256	2.047
2020	1.499	175	1.674

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/> (E.T: 13.04.2021)

Tablo 8’de Türkiye’de dönemlere göre ücretsiz aile işçisi kadınların işgücüne katılma durumu verilmiştir. Tarım sektöründe yer alan ücretsiz aile işçisi kadınların sayısı tüm dönemlerde daha yüksektir. Dönemsel dalgalanmaların görüldüğü tabloya göre, 1988 yılından bu yana toplam ücretsiz aile işçisi kadınların sayısında azalma vardır. En büyük azalma ise tarım sektöründe yer alan kadınlarda görülmektedir. 1988 yılında toplam 3 milyon 601 bin kadın ücretsiz aile işçisi olarak çalıştırılırken, bu sayı 2020 yılında 1 milyon 499 bine gerilemiştir. Tarım dışı sektörde çalışan ücretsiz aile işçisi kadınların sayısı ise 1988 yılında 73 bin iken, 2020 yılında 175 bine yükselmiştir. Ancak, sonuç olarak son 32 yılda toplam ücretsiz aile işçisi kadınların sayısında neredeyse yarı yarıya azalma gözlenmiştir.

2.5. KAYIT DIŞI İSTİHDAM

Kayıt dışı istihdam, Türkiye’de kadın işgücüne katılımını etkileyen önemli faktörlerden biridir. İstatistiki verilerde ‘‘alıŐmıyor’’ olarak görülen kadınların aslında kayıt altına alınmadan çalıŐtırıldıĐı bilinmektedir. Özellikle tekstil sektöründe görülen kayıt dıŐıllık, işgücüne katılma oranlarının düşük olmasına sebep olmaktadır (zer ve Biçerli, 2003: 67). Hızlı nüfus artışı, kırdan kente g ve bölgesel geri kalmıŐlık gibi faktörlerle kentlerde artan işsizlik, kadınları piyasaya giriŐin ve çıkışın kolay olduğu, uzmanlık ve büyük sermaye gerektirmeyen sigortasız işlerde çalışmaya itmiştir (Erdoğan ve Yaşar, 2018: 21).

Düşük ücretle çalışan ve herhangi bir sosyal güvencesi olmayan kadınlar, istatistiki verilerde işgücüne dâhil görünmemektedir. Kadınların neden kayıt dışı sektörde yer aldıklarına ilişkin yapılan araŐtırmalarda; bu işlerin esnek çalışma saatleri içermesi, eşlerinden izin almak gibi bir durum olmaması, kadının evde oturması gerektiği anlayıŐıyla karŐılaŐmamak ve iŐyerinde idari veya sosyal sorunlar yaŐamak istememek gibi sebepler bulunmaktadır (Kılıç ve ztrk, 2014: 121).

Kadın istihdamının kayıtlara geçmemesinin nedenlerinden biri de, kadınların işgücü sayımlarında yanlış beyanda bulunmasıdır. Örneğin; evlere gündelikçi-temizlikçi olarak giden kadınlar, yaptıkları işin statüsünü değersiz görüp işgücünde yer almalarına rağmen kendilerini ‘‘ev hanımı’’ olarak tanıtmaktadırlar. Erkekler ise, bu durumda kendilerini ‘‘işsiz’’ olarak niteledikleri için, cinsiyet bakımından işgücüne katılma oranları arasında büyük farklar ortaya çıkmaktadır (zer ve Biçerli, 2003: 67). ocuklu kadınların aile bütçesine katkı sağlamak zorunda olması, ancak çocuklarını bırakacak yerlerin yetersiz veya pahalı olması da kadınları kayıt dışı istihdama yönelten faktörlerden biridir (Karabıyık, 2012: 247).

Tablo 9: Herhangi Bir Sosyal Güvenlik Kuruluşuna Kayıtlı Olmayan Kadınların Kayıtlılık Durumu (Bin, 15+)

	Toplam	Tarım	Tarım Dışı
1988	4.310	3.971	339
1992	4.504	3.868	636
1996	4.872	4.500	372
2000	4.031	3.392	639
2004	3.388	2.527	861
2008	3.269	2.332	937

2012	3.959	2.757	1.202
2013	3.973	2.721	1.252
2014	3.724	2.390	1.334
2015	3.711	2.376	1.336
2016	3.679	2.247	1.432
2017	3.889	2.328	1.561
2018	3.801	2.140	1.661
2019	3.764	2.144	1.620
2020	3.082	1.783	1.299

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/> (E.T: 15.04.2021)

Tablo 9’da herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı olmayan kadınların tarım ve tarım dışı sektördeki kayıtlılık durumu verilmiştir. Tarım alanında kayıtlı olmayan kadınların sayısı bazı yıllarda artış gösterse de, gözle görülür bir azalma vardır. 1988 yılında tarımda çalışan 3 milyon 971 bin kadın sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı değil iken, bu sayı 2020 yılında 1 milyon 783 bine düşmüştür. Tarım dışı sektörde yer alan kadınların sayısında ise artış mevcuttur. 1988 yılında 339 bin kadın sosyal güvenceden yoksun iken, bu sayı 2020 yılında 1 milyon 299 bine yükselmiştir. Toplam kayıtlı olmayan kadın sayısı ise, 2012 yılına kadar artış gösterirken 2013 yılı itibari ile azalma göstermiştir. Oransal olarak ise; 2014 yılında kadınların kayıt dışı istihdam oranı % 48,4 iken, 2019 yılında % 42,2; 2020’de ise % 37,1 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK İşgücü İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/> E.T: 15.04.2021). Tarım sektöründe yer alan kadınların büyük bir çoğunluğu, gelir elde etmeden ve sosyal güvenceleri olmadan ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Bu sebeple tarım sektöründe kayıt dışı istihdam oranı ülkemizde hâlâ çok yüksektir. Tarım sektöründeki işlerin mevsimsel olması ve çalışanlara yönelik hiçbir yaptırımın olmaması, kayıt altında çalışma durumunu düşürmektedir (Kaleli ve Karaca, 2019: 783).

3. KADIN İŞGÜCÜNÜN YAPISI

Türkiye’de kadın işgücü piyasasını ve potansiyelini anlayabilmek için kadın işgücünün yapısı incelenmelidir. Aynı zamanda kadınların geleceğe yönelik işgücü potansiyelini ve uygulanabilecek olası politikaları ortaya koyabilmek adına kadın işgücünün Türkiye’deki güncel durumunu irdelemek önemlidir. Bu bölümde, kadınların işgücü piyasasındaki durumu 2001-2020 yılları baz alınarak çeşitli boyutlarıyla açıklanacaktır.

3.1. KADIN NÜFUSUN İŞGÜCÜ DURUMU

Tablo 10: Kurumsal Olmayan Kadın Nüfusun İşgücü Durumu (Bin, 15+)

	15 ve yukarı yaştaki nüfus	İşgücü	İşgücüne dahil olmayan nüfus	İstihdam edilenler	İşgücüne katılma oranı (%)	İstihdam oranı (%)	İşsizlik oranı (%)	Tarım dışı işsizlik oranı (%)
2001	23.769	6.451	17.318	5.969	27,1	25,1	7,5	17,7
2002	24.214	6.760	17.455	6.122	27,9	25,3	9,4	19,8
2003	24.652	6.555	18.098	5.891	26,6	23,9	10,1	18,9
2004	24.293	5.669	18.624	5.047	23,3	20,8	11,0	19,6
2005	24.686	5.750	18.936	5.108	23,3	20,7	11,2	18,7
2006	25.080	5.916	19.165	5.258	23,6	21,0	11,1	17,9
2007	25.480	6.016	19.464	5.356	23,6	21,0	11,0	17,3
2008	25.855	6.329	19.526	5.595	24,5	21,6	11,6	18,1
2009	26.317	6.851	19.466	5.871	26,0	22,3	14,3	21,9
2010	26.740	7.383	19.357	6.425	27,6	24,0	13,0	20,2
2011	27.273	7.859	19.414	6.973	28,8	25,6	11,3	17,7
2012	27.773	8.192	19.581	7.309	29,5	26,3	10,8	16,4
2013	28.197	8.674	19.523	7.641	30,8	27,1	11,9	17,4
2014	28.841	8.729	20.112	7.689	30,3	26,7	11,9	16,5
2015	29.281	9.225	20.056	8.058	31,5	27,5	12,6	17,2
2016	29.689	9.637	20.052	8.312	32,5	28,0	13,7	18,1
2017	30.244	10.159	20.085	8.729	33,6	28,9	14,1	18,5
2018	30.647	10.473	20.174	9.018	34,2	29,4	13,9	17,8
2019	31.097	10.686	20.411	8.924	34,4	28,7	16,5	20,7
2020	31.623	9.768	21.855	8.306	30,9	26,3	15,0	18,4

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/> (E.T: 16.04.2021)

Tablo 10’da kurumsal olmayan kadın nüfusun işgücü durumu verilmiştir. İstihdam, anlam olarak kullanma veya çalıştırma demektir. Bir ülkede bir yıllık dönemde üretim faktörlerinin çalışma derecesi istihdamı ifade eder. İstihdamın kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfus içindeki payına “istihdam oranı” denilmektedir. İstihdam oranı, istihdam edilenlerin aktif nüfusa oranı ile hesaplanır (Işığışok, 2014: 32). Tam istihdam, ekonomideki üretim faktörlerinin tamamının üretime katıldığı ve herkesin iş bulabildiği istihdam durumunu ifade ederken, eksik istihdam üretim faktörlerinin yalnızca bir kısmının üretime katılması demektir. Eksik istihdam sonucunda işsizlik sorunu ortaya çıkar. İşsizlik, çalışma çağındaki olan ve çalışmaya elverişli durumda olan kişilerin iş bulamaması durumudur. İş aradığı halde iş bulamayan kişiler “işsiz” olarak

adlandırılmaktadır (Zeren ve Savrul, 2017: 89). İşgücü, istihdam ve işsizlik oranları hakkında bilgi veren tabloya göre; 2001 yılında kadın işgücüne katılma oranı % 27,1 iken, 2020 yılında % 30,9'a yükselmiştir. İstihdam oranı 2001 yılında % 25,1 iken 2020 yılında % 26,3'e yükselmiştir. 15 ve yukarı yaştaki kadın nüfusu arttıkça işgücüne katılan ve istihdam edilen kadın sayısı da artmıştır. Ancak bununla beraber, işgücüne dâhil olmayan kadın sayısı da artış göstermiştir. 2001 yılında 17 milyon 318 bin kadın işgücüne dâhil değil iken, 2020 yılında 21 milyon 855 bin kadın işgücüne dâhil olmamıştır. Kadın işsizlik oranı ve tarım dışı işsizlik oranında ise bazı dönemler düşüş görülse de, genel olarak artış gözlenmiştir.

3.2. KADIN İŞGÜCÜNÜN İKTİSADİ FAALİYET KOLLARINA GÖRE DAĞILIMI

Tablo 11: İstihdam Edilen Kadınların İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

(Bin, 15+)

	Tarım, ormancılık ve balıkçılık	Madencilik ve taş ocakçılığı	İmalat sanayii	Elektrik, gaz ve su	İnşaat	Toptan ve perakende ticaret	Ulaştırma ve depolama	Finans ve sigorta işleri	Eğitim	İnsan sağlığı ve sosyal hizmetler
2004	2.565	2	775	7	26	416	47	89	303	227
2005	2.367	3	809	7	28	476	50	85	342	268
2006	2.295	2	812	8	37	552	53	89	361	297
2007	2.288	2	816	7	36	560	54	97	380	298
2008	2.354	3	822	9	42	592	60	107	418	337
2009	2.445	2	846	9	40	602	62	118	451	328
2010	2.724	4	950	12	56	629	59	116	478	331
2011	2.944	2	987	14	54	689	66	123	514	413
2012	2.872	2	1.012	17	57	751	65	121	592	509
2013	2.826	3	1.086	20	62	785	77	129	623	558
2014	2.533	3	1.209	23	79	789	80	139	646	653
2015	2.527	3	1.204	23	71	865	85	137	708	726
2016	2.384	4	1.207	28	83	892	112	132	849	795
2017	2.471	7	1.241	30	82	961	112	115	876	850
2018	2.353	7	1.325	31	82	1.022	101	105	944	995
2019	2.241	6	1.310	32	67	997	116	133	997	1.022
2020	1.891	7	1.286	32	69	948	112	145	981	973

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/> (E.T: 16.04.2021)

Tablo 11'de istihdam edilen kadınların çeşitli faaliyet gruplarına göre dağılımı verilmiştir.¹

¹ 2004 yılı itibari ile iktisadi faaliyet kollarında değişiklik olduğundan 2001-2003 dönemi Tablo 11'de verilememiştir.

2004 yılında kadınların en çok katıldığı istihdam kolu tarım sektörü iken, 2020 yılında en çok istihdam edilen grup hizmetler sektörü olmuştur. 2020’de tarım sektöründe istihdam edilen kadın sayısı 1 milyon 891 bin, sanayi sektöründe 1 milyon 325 bin, inşaat sektöründe 69 bin ve hizmetler sektöründe toplam 5 milyon 21 bindir. Kadınların genel olarak en az yer aldığı faaliyet grubu, sanayi sektörünün madencilik ve taş ocaklığı koludur. En çok yer aldıkları faaliyet grubu ise; hizmetler sektörünün toptan ve perakende, insan sağlığı-sosyal hizmetler ve eğitim kollarıdır.

3.3. KADIN İŞGÜCÜNÜN MESLEK GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI

Tablo 12: İstihdam Edilen Kadınların Meslek Gruplarına Göre Dağılımı (Bin, 15+)

	Kanun yapıcılar, üst düzey yöneticiler ve müdürler	Profesyonel meslek mensupları	Yardımcı profesyonel meslek mensupları	Büro ve müşteri hizmetlerinde çalışan elemanlar	Hizmet ve satış elemanları	Nitelikli tarım, hayvancılık, ormancılık ve su ürünleri ile ilgili çalışanlar	Sanatkârlar ile ilgili işlerde çalışanlar	Tesis ve makine operatörleri ve montajcılar	Nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar
2001	138	410	316	330	262	3.660	389	119	345
2002	119	442	299	425	342	3.283	418	138	656
2003	114	443	300	478	352	3.269	347	161	427
2004	126	427	311	431	356	2.141	335	195	725
2005	152	467	366	448	402	2.004	336	221	711
2006	158	503	406	503	478	1.842	322	221	824
2007	157	515	413	557	524	1.787	284	230	889
2008	183	522	471	584	548	1.790	287	207	1.002
2009	189	595	437	601	594	1.852	338	183	1.083
2010	189	632	435	661	634	2.093	378	232	1.171
2011	204	661	479	735	745	2.158	360	239	1.391
2012	220	780	535	775	867	2.101	321	251	1.459
2013	186	991	332	688	1.243	2.027	407	267	1.500
2014	179	1.035	360	732	1.385	1.750	437	273	1.538
2015	182	1.156	391	790	1.505	1.679	417	267	1.671
2016	212	1.279	403	845	1.606	1.540	444	268	1.715
2017	213	1.350	425	831	1.752	1.585	471	297	1.804
2018	220	1.434	459	866	1.901	1.532	489	308	1.810
2019	244	1.486	480	840	1.915	1.499	447	303	1.712
2020	273	1.551	465	796	1.726	1.244	433	278	1.541

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/> (E.T: 16.04.2021)

Tablo 12’de istihdam edilen kadınların meslek gruplarına göre dağılımı verilmiştir. En çok yer aldıkları meslek grubu nitelikli tarım, hayvancılık, ormancılık ve

su ürünleri ile ilgili işlerdir. Ancak 2001 yılından sonra bu grupta azalma mevcuttur. En az istihdam edildikleri meslek grubu ise kanun yapıcılık, üst düzey yöneticilik ve müdürlük görevidir. Bu meslek grubunda 2001 yılında 138 bin kadın istihdam edilirken, 2020 yılında sayı 273 bine yükselmiştir. 2001 yılından bu yana tarım, hayvancılık ve su ürünleri ile ilgili meslekler dışında tüm meslek gruplarında istihdam edilen kadın sayısında artış yaşanmıştır. 2019 yılına göre ise, 2020 yılında kanun yapıcılar, üst düzey yöneticiler, müdürlük ve profesyonel meslek gruplarında artış gözlenirken, diğer tüm meslek gruplarında düşüş gerçekleşmiştir.

3.4. KADIN İŞGÜCÜNÜN İŞTEKİ DURUMUNA GÖRE DAĞILIMI

Tablo 13: İstihdam Edilen Kadınların İşteki Durumu (Bin, 15+)

	Toplam	Ücretli veya yevmiyeli	İşveren	Kendi hesabına	Ücretsiz aile işçisi
2001	5.969	1.718	40	769	3.179
2002	6.122	1.893	61	763	3.034
2003	5.891	1.901	42	716	2.888
2004	5.047	2.263	49	490	2.244
2005	5.108	2.468	50	667	1.923
2006	5.258	2.670	69	659	1.859
2007	5.356	2.809	75	617	1.855
2008	5.595	2.975	77	616	1.927
2009	5.871	2.999	77	749	2.045
2010	6.425	3.260	83	822	2.260
2011	6.973	3.599	87	816	2.472
2012	7.309	3.967	93	788	2.460
2013	7.641	4.322	94	821	2.403
2014	7.689	4.627	94	701	2.266
2015	8.058	4.971	95	707	2.286
2016	8.312	5.276	112	734	2.190
2017	8.729	5.536	112	823	2.258
2018	9.018	5.893	112	875	2.138
2019	8.924	5.947	129	801	2.047
2020	8.306	5.728	146	758	1.674

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/> , E.T: 16.04.2021

Tablo 13'te istihdam edilen kadınların işteki durumları verilmiştir. Kadınların en çok ücretli veya yevmiyeli olarak çalıştıkları görülmektedir. 2001 yılı itibariyle ücretli, işveren ve ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınların sayısında artış yaşanırken, kendi hesabına çalışan kadınların sayısı aşağı yukarı aynı düzeyde kalmıştır. Kayıt dışı

istihdamın artmasına sebep olan ücretsiz aile işçisi kadınların sayısı ise, bazı dönemler artış gösterse de, 2017 yılından sonra düzenli olarak azalma trendine girmiştir. İşveren kadrosunda çalışan kadınların sayısı ise 2001 yılında 40 bin iken, 2020 yılında 146 bin olarak gerçekleşmiş ve 3 katından fazla artış göstermiştir.

3.5. KADIN NÜFUSUN İŞGÜCÜNE DÂHİL OLMAMA NEDENLERİNE GÖRE DAĞILIMI

**Tablo 14: İşgücüne Dâhil Olmayan Kadınların İşgücüne Dâhil Olmama Nedenleri
(Bin, 15+)**

	İşgücüne dâhil olmayan nüfus	İş aramayıp çalışmaya hazır olanlar		Diğer nedenler					
		İş bulma ümidi olmayanlar	Diğer	Mevsimlik çalışanlar	Ev işleriyle meşgul	Öğrenci	Emekli	Çalışamaz halde	Diğer
2001	17.318	35	331	413	12.363	1.199	454	1.393	1.129
2002	17.455	23	341	443	12.211	1.260	541	1.505	1.132
2003	18.098	13	309	479	12.578	1.399	584	1.546	1.191
2004	18.624	104	438	270	13.042	1.417	565	1.803	984
2005	18.936	194	651	310	12.703	1.472	584	1.966	1.056
2006	19.164	261	758	259	12.409	1.553	651	2.096	1.179
2007	19.464	229	706	207	12.124	1.598	695	2.029	1.875
2008	19.526	241	778	243	12.186	1.670	682	2.144	1.582
2009	19.466	310	854	67	12.101	1.832	763	2.143	1.397
2010	19.357	300	835	49	11.914	1.912	730	2.156	1.461
2011	19.414	271	821	50	11.872	2.043	772	2.174	1.410
2012	19.581	212	840	51	11.992	2.153	836	2.182	1.316
2013	19.523	237	956	37	11.463	2.221	931	2.360	1.419
2014	20.112	246	1.255	67	11.589	2.250	824	2.512	1.368
2015	20.056	260	1.144	68	11.498	2.275	926	2.527	1.359
2016	20.052	252	1.177	64	11.098	2.320	958	2.685	1.498
2017	20.085	267	1.092	58	11.133	2.263	1045	2.692	1.535
2018	20.174	236	1.112	100	11.061	2.324	1130	2.696	1.515
2019	20.411	259	1.147	68	11.359	2.286	1250	2.626	1.416
2020	21.855	613	1.760	60	10.308	2.408	1281	3.313	2.112

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/> E.T: 16.04.2021

Tablo 14’te işgücüne dâhil olmayan kadınların işgücüne dâhil olmama sebepleri verilmiştir. İşgücüne katılmayan kadın sayısı 2001 yılında 17 milyon 318 bin iken, 2020 yılında 21 milyon 855 bine yükselmiştir. Mevsimlik çalışma ve ev işleriyle meşgul olma

nedeni ile işgücüne dâhil olmayan kadın sayısı azalırken; öğrenci, emekli ve çalışamaz halde olanların sayısında artış mevcuttur. En çok artış ise, iş bulma ümidi olmayan kadın sayısında gerçekleşmiştir. 2001 yılında 35 bin kadın iş bulma ümidi olmadığı için işgücüne katılmazken, bu sayı 2020’de 613 bine yükselmiştir. İşgücüne katılmayan kadınların en büyük çoğunluğunun işgücünde yer almama nedeni ise, ev işleriyle meşgul olmalarıdır.

3.6. KADIN İŞGÜCÜNÜN FİİLİ ÇALIŞMA SÜRESİNE GÖRE DAĞILIMI

Tablo 15: İş Başında Olan Kadınların Ortalama Fiili Çalışma Süresine Göre Dağılımı (Bin, 15+)

	İş başında olmayanlar	1-16	17-35	36-39	40	41-49	50-59	60-71	72+
2001	123	377	1.479	135	739	1.370	764	840	141
2002	111	485	1.408	119	789	1.348	859	778	226
2003	118	430	1.350	120	817	1.326	878	725	128
2004	96	366	1.260	83	692	919	721	743	167
2005	125	332	1.170	78	691	991	725	729	269
2006	130	413	1.137	63	751	1.003	730	724	306
2007	146	495	1.271	77	761	1.054	698	648	205
2008	147	486	1.183	93	843	1.146	844	638	216
2009	182	613	1.410	112	876	1.123	713	645	197
2010	219	687	1.694	153	853	1.098	800	718	203
2011	238	829	1.834	146	931	1.100	882	779	232
2012	199	792	1.700	123	1.153	1.281	933	854	273
2013	267	889	1.933	127	1.126	1.360	881	779	279
2014	275	825	1.900	129	1.106	1.496	939	719	299
2015	307	829	1.906	119	1.284	1.580	988	756	290
2016	378	807	1.907	126	1.416	1.719	982	715	262
2017	370	836	2.147	145	1.483	1.845	936	715	251
2018	421	840	2.263	169	1.524	1.951	921	677	253
2019	433	778	2.241	156	1.591	1.998	864	629	234
2020	1.006	896	1.928	122	1.325	1.615	690	517	207

Kaynak: TÜİK İşgücü Göstergeleri, <https://data.tuik.gov.tr/> E.T: 17.04.2021

Tablo 15’te iş başında olan kadınların saat cinsinden haftalık ortalama fiili çalışma süreleri verilmiştir. İş başında olmayan kadın sayısı 2001 yılında 123 bin iken, 2020 yılında 1 milyon 6 bine yükselmiştir. En az işbaşında oldukları ortalama süre 17-35 saat iken, en fazla işbaşında oldukları ortalama süre 17-35 ve onu takiben 41-49 saattir.

Kadınların iş hayatında kalma süresi ise 2013 yılında 16,7 yıl iken, 2019 yılında 19,1 yıla yükselmiştir. (TÜİK İşgücü İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/> E.T: 18.04.2021).

4. TÜRKİYE’DE VE DÜNYA’DA KADIN İŞGÜCÜNÜN YERİ

Ekonomik büyümenin gerçekleşebilmesi ve ülkelerin kalkınabilmesi için üretim faktörlerinin tamamının kullanılması gerekmektedir. Ancak bu faktörlerden en önemlisi olan emek gücü, dünyanın bütün ülkelerinde farklılıklar göstermektedir (Akdemir vd., 2019: 187). Tarihsel süreçte ilk zamanlar düşük ücretli, güvencesiz ve niteliksiz emek gerektiren sektörlerde faaliyet gösteren kadınlar, günümüzde egemenliklerini artırmalarına rağmen, işgücü piyasasında erkekler kadar söz sahibi olamamaktadırlar. Bu durum, dünya işgücü piyasasında cinsiyet eşitliğinin tam olarak sağlanamadığını ve kadınlar aleyhine bir durum gerçekleştiğini göstermektedir (Öztürk ve Kılıç, 2014: 111).

Tablo 16: Dünya Çapında İşgücüne Katılma Oranları (% , 15+)

	1990	1995	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Kadın	51,4	51,3	51	50,3	48,8	47,8	47,7	47,6	47,5	47,4	47,4	45,2
Erkek	80,2	79,5	78,6	77,3	76,2	75,3	75,1	74,8	74,7	74,5	74,3	72,1
Toplam	65,7	65,3	64,8	63,8	62,5	61,5	61,4	61,2	61,1	60,9	60,9	58,7

Kaynak: ILO (<https://www.ilo.org/>), E.T: 27.05.2021

Tablo 16’da dünya çapında cinsiyete göre işgücüne katılma oranları verilmiştir. Kadın ve erkek arasındaki işgücüne katılma oranları arasındaki fark oldukça dikkat çekicidir. 1990 yılında dünya genelinde kadının işgücüne katılma oranı % 51,4 iken, erkeklerin işgücüne katılma oranı % 80,2’dir. 2020 yılına gelindiğinde kadının işgücüne katılma oranı % 45,2 iken, bu oran erkeklerde % 72,1’dir. Toplam işgücüne katılma oranı ise 30 yıl içerisinde % 65,7’den % 58,7’ye gerilemiştir. Tabloya göre dünyada genel olarak işgücüne katılma oranlarının azaldığı görülmektedir. Bu azalma erkek işgücünde daha hızlı gerçekleşirken; kadın işgücünde bazı dönemler durgunluk göstermiş, bazı dönemlerde de daha yavaş bir gerileme göstermiştir. Aynı dönemlerde Türkiye’de işgücüne katılma oranları ise Tablo 17’de gösterilmiştir.

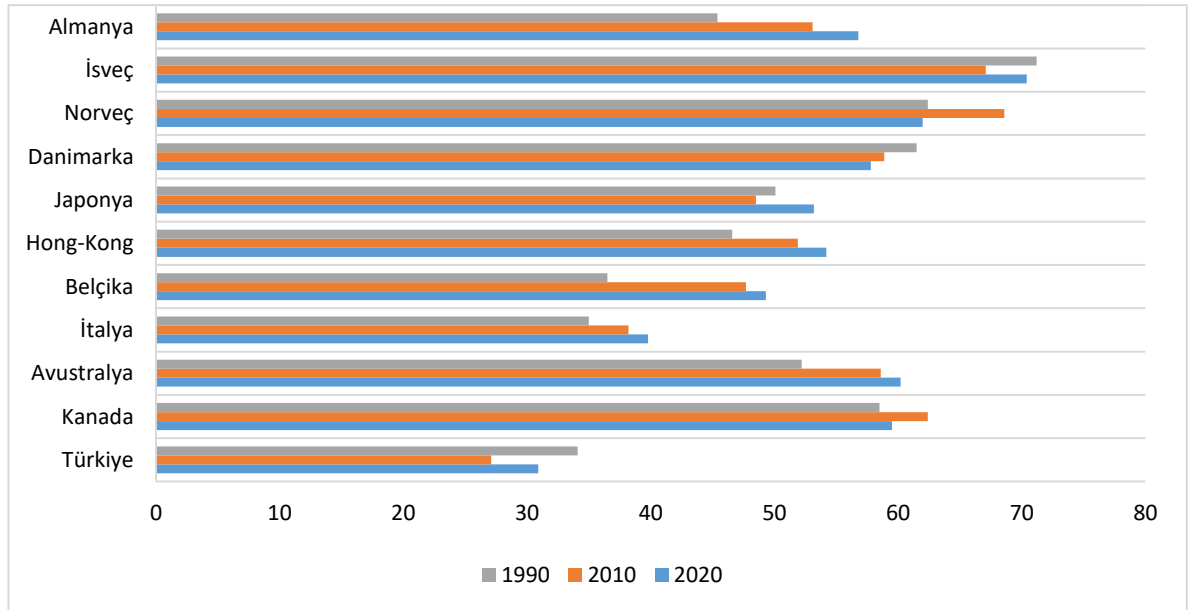
Tablo 17: Türkiye’de İşgücüne Katılma Oranları (% , 15+)

	1990	1995	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Kadın	34,1	30,9	26,6	23,3	27,1	30,3	31,5	32,5	33,6	34,2	34,4	30,9
Erkek	79,7	77,8	73,7	70,6	69,9	71,3	71,6	72	72,5	72,7	72	68,2
Toplam	56,6	54,1	50	46,4	48,1	50,5	51,3	52	52,8	53,2	52,9	49,3

Kaynak: ILO (<https://www.ilo.org/>), E.T: 28.05.2021

Türkiye’de kadın işgücüne katılma oranı 1990 yılında % 34,1 iken, 2005 yılında % 23,3’e kadar düşmüş ve sonraki yıllarda yeniden artışa geçmiştir. 2020 yılında % 30,9 gerçekleşen kadın işgücüne katılma oranı, % 68,2 oranı ile erkek işgücünün yarısından daha düşük gerçekleşmiştir. Dünya çapında işgücüne katılma oranları ile karşılaştırıldığında ise, aynı dönemlerde Türkiye’deki erkek işgücüne katılma oranlarının dünya ortalamasına yakın bir seyir izlediği gözlemlenirken, kadın işgücüne katılma oranlarının dünya geneline göre oldukça altında kaldığı görülmektedir.

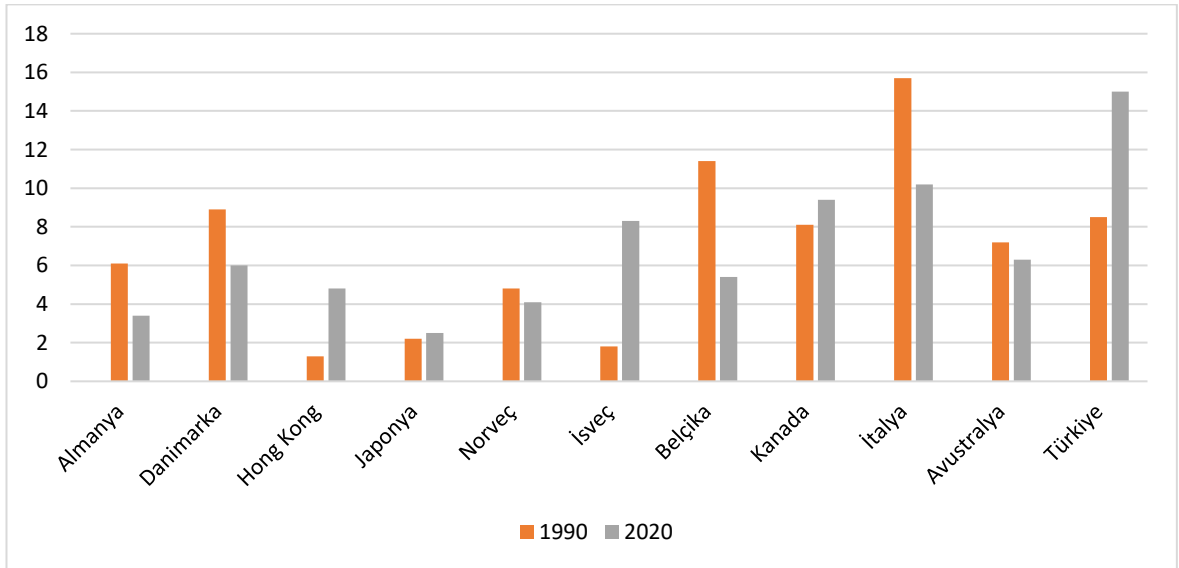
Grafik 1: Türkiye’de ve Bazı Gelişmiş Ülkelerde Kadınların İşgücüne Katılma Oranları (% , 15+)

Kaynak: ILO (<https://www.ilo.org/>), E.T: 30.05.2021

Türkiye’de kadın işgücünün dünyadaki konumunun daha açık bir şekilde ortaya konulabilmesi için, Grafik 1’de gelişmiş ülkelerin kadın işgücüne katılma oranları ile karşılaştırması yapılmıştır. 1990, 2010 ve 2020 yıllarına ait işgücüne katılma oranlarının verildiği grafiğe göre en düşük kadın işgücüne katılma oranı Türkiye’de gerçekleşmiştir. 2020 yılında % 70,4 ile en yüksek işgücüne katılma oranına sahip İsveç’i, % 62 ile Norveç, % 60,2 ile Avustralya ve % 59,5 ile Kanada takip etmiştir. Türkiye’nin 2020 yılı kadın işgücüne katılma oranı ise % 30,9’dur. 1990 yılına göre neredeyse tüm gelişmiş ülkelerde kadın işgücüne katılma oranı artarken, Türkiye’de düşüş gerçekleşmiştir. Bu veriler, işgücüne katılma oranı ile gelişmişlik düzeyi arasında doğru yönlü bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Gelişmekte olan ülke konumunda olan Türkiye’nin gelişmiş ülkeler kategorisinde yer alabilmesi için, işgücü piyasasında cinsiyet eşitsizliğini önleyici politikalar ortaya koyması ve kadını işgücüne teşvik edici çalışmalar gerçekleştirmesi son derece önemlidir.

Grafik 2: Türkiye’de ve Bazı Gelişmiş Ülkelerde Kadın İşsizlik Oranlarındaki Değişim (% , 15+)

Kaynak: ILO (<https://www.ilo.org/>), E.T: 31.05.2021

Grafik 2’de 1990 ve 2020 yıllarına ait Türkiye’de ve bazı gelişmiş ülkelerdeki kadın işsizlik oranları verilmiştir. Grafiğe göre, 2020 yılında en yüksek kadın işsizlik oranı % 15 ile Türkiye’de gerçekleşmiştir. Türkiye’yi en yakın % 10,2 ile İtalya takip etmiştir. En düşük kadın işsizlik oranı ise % 2,5 ile Japonya’da gerçekleşmiş ve onu % 3,4 ile Almanya izlemiştir. 30 yıl içerisinde kadın işsizlik oranında en yüksek artışın yaşandığı ülke İsveç olurken, İsveç’i takip eden ülke Türkiye olmuştur. Ancak buna rağmen İsveç’teki kadın işsizlik oranı, Türkiye’deki kadın işsizlik oranının yaklaşık olarak yarısı kadardır.

5. KADIN İŞGÜCÜ ÖNÜNDEKİ ENGELLER

Kadınların işgücüne katılımının hem ekonomik hem de sosyal açıdan kalkınmayı sağladığı ve refahı artırdığı bilinmektedir. Türkiye’de kadın işgücünün yapısı incelendiğinde, çoğu bakımdan erkeklerin oldukça gerisinde kalması ve kadın işgücü oranlarının gelişmiş ülkelere nazaran düşük seviyelerde olması kadınların işgücüne katılması önünde engeller olduğu anlamına gelmektedir. Kadının işgücüne teşvik edilmesi, ekonomik büyüme ve kalkınma ile yakından ilişkili olduğundan bu engellerin tespit edilmesi ve önlenmesi oldukça önemlidir. Bu bölümde, kadınların işgücü piyasasına girmesi önündeki engeller anlatılacaktır.

5.1. TOPLUMSAL CİNSİYET OLGUSU

Toplumda egemen olan toplumsal cinsiyet anlayışı, aile ve toplumda kadın-erkek cinsiyetleri arasında ast-üst şeklinde iki ayrı rol belirlemiştir. Bu anlayışa göre, kadınlar toplumda güçsüz, bağımlı ve edilgen konumdadır. Kadın işgücünün düşük olmasının temel nedenini oluşturan cinsiyet olgusu, kadını hayatın birçok alanında engellemekte ve eşitsizliğe maruz bırakmaktadır (Akdemir vd., 2019: 190).

Toplumun kadına biçtiği roller ve bunun etrafında şekillenen sosyal yapı, kadının işgücüne katılımını kısıtlayan ataerkil zihniyetin bir ürünüdür. Kadının işgücü piyasasına katılması ve çalışma kararı alması kendi bireysel kararlarından çok, erkeğin izni ile belirlenmektedir. Özellikle kırdan kente göç eden evli kadınların iş hayatında yer almaya çalışması toplumda maalesef hoş karşılanmamakta ve öncelik evin erkek bireylerinde olmaktadır. Ev işleri, çocuk ve bakıma muhtaç yaşlı aile büyüklerinin bakımını sadece

kadının sorumluluk alanında gören, erkekleri ise ailenin geçimini sağlamakla görevli kılan zihniyet, kadının işgücüne katılımının önünde en büyük engeldir (Önder, 2013: 50).

Anayasamızın 4857 sayılı İş Kanunu'nun 5. maddesine göre; iş ilişkisinde dil, din, ırk, cinsiyet vb. ayrımının yapılamayacağı hükmü bulunmaktadır. Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü'nün de işgücü taleplerinde cinsiyet ayrımcılığına yer verilmemesi konusunda hükmü mevcuttur. Ancak Türkiye her ne kadar cinsiyet ayrımcılığını önleyici çalışmalar ortaya koysa da, kadın-erkek tercihinine yönelik uygulamalar ülkemizde halen devam etmektedir. Özel sektörde kadınların hamileliği nedeniyle izne ayrılması gibi sebepler işverenler tarafından maliyet artırıcı unsur olarak görüldüğünden, işe alımlarda kadınlara evlilik veya çocuk sahibi olma istekleri olup olmadığı halen sorgulanmaktadır. Kadınların evlilik ve çocuk gibi nedenlerle işi aksatma olasılıkları erkeklere göre çok yüksek olduğundan kadınların yönetici, müdür gibi statülerde çalıştırılmaları işverenler tarafından uygun görülmemektedir (Dedeoğlu, 2009: 49). Ayrıca işe alımlarda kadın ve erkeğin aynı eğitim ve yetenek düzeyine sahip olması bile, kadınları erkeklerden daha ileri bir konuma getirmemektedir. Meslekleri toplumsal cinsiyet açısından kategorilere ayıran ataerkil yapı, kadını küçük yaşlardan beri edindiği becerilere göre sınıflandırdığından kadının geleneksel statüsü korunmakla birlikte istihdamı çoğunlukla sağlık, eğitim ve gıda gibi sektörlerde sağlanmaktadır. Mühendislik, inşaat, madencilik gibi mesleklerde kadınların erkeklere göre işgücüne katılma oranları ülkemizde oldukça düşüktür (Önder, 2013: 55). Örneğin 2020 yılında tesis ve makine operatörü işinde çalışan erkek sayısı 2 milyon 424 bin iken, kadın sayısı 278 bindir. Yönetici kadrosunda çalışan erkek sayısı ise 1 milyon 502 bin iken, bu sayı kadınlarda yalnızca 273 bin olarak gerçekleşmiştir. İşgücüne katılma oranı bakımından da erkeklerin gerisinde kalan kadınlarda 2020 yılında işgücüne katılma oranı % 30,9 iken, erkeklerde % 68,2 olarak gerçekleşmiştir. İşsizlik oranları bakımından ise kadınların % 15'i işsiz sınıfta yer alırken, erkeklerin işsizlik oranı % 12,3 olarak belirlenmiştir (TÜİK İşgücü İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/>, E.T: 20.04.2021).

5.2. KADIN-ERKEK ÜCRET EŞİTSİZLİĞİ

İşgücü piyasasında kadınlar işe alınma ve terfi etme durumlarında ayrımcılığa maruz kaldıkları gibi, ücretlendirme konusunda da erkek işçilerden farklı olarak değerlendirilmektedirler. Bu durum, işçinin işiyle ilgili olmayan nitelikleri bakımından

işverence farklı muamele görmesi anlamına gelmektedir (Özkan ve Özkan, 2010: 93). Kadın ve erkek aynı işi yapmasına ve aynı emek gücü ile çalışmasına rağmen, erkekler yaptıkları iş karşılığında kadınlardan daha yüksek ücret almaktadır. Kadınların sosyal yaşamda olduğu gibi iş, kariyer ve ekonomik anlamda da erkeklerle eşit konumda olmamasının en önemli sebebi, kadının toplumda ev kadını statüsünde kabul görmesidir. Ülkemizde 1950 yılında “eşit işe eşit ücret” ilkesi yasal olarak uygulamada olmasına rağmen eğitim, tecrübe, nitelik düşüklüğü vb. bahanelerle kadınlar erkeklerden yaklaşık olarak % 20-50 daha düşük ücret almaktadır (Akdemir vd., 2019: 190). Yine 2010/14 sayılı genelgede kadınların sosyo-ekonomik konumunun güçlendirilmesi, kadın-erkek eşitliğinin sağlanması ve eşit işe eşit ücret imkânlarının sağlanmasının şart olduğu ifade edilmişse de cinsiyet eşitliğine yönelik politikalar ülkemizde yetersiz kalmaktadır (Önder, 2013: 51).

Özkan ve Özkan (2010), Gaziantep ili için tesadüfi örnekleme yöntemi ile yaptıkları çalışmada kadın işçilere ödenen ücretin belirleyicilerini tespit ederek, cinsiyet faktörünün ücretlerin belirlenmesinde ayrımcı bir kriter olup olmadığını test etmişlerdir. Araştırmanın sonucuna göre politik, dinsel, kültürel faktörler ve işverene yakınlık gibi etkenler kadın ücretlerinin belirlenmesinde etkilidir. Ancak tüm ayrımcı kriterler arasında en çok öne çıkan kriter cinsiyet faktörüdür (Özkan ve Özkan, 2010: 91-101). Kaya ve Selim (2018), 2015 yılı hanehalkı işgücü mikro veri setini kullanarak özel sektör çalışanlarına yönelik yaptıkları çalışmada, bölgeler arasında cinsiyete göre ücret farklılıklarını araştırmışlardır. Çalışmanın sonucunda, erkeklerin kazandığı ortalama ücretlerin kadınlarınkinden daha fazla olduğunu ortaya koymuşlardır. Bölgesel olarak ise ücret farkının en fazla olduğu bölgeler Batı Karadeniz, Doğu Marmara ve Batı Marmara Bölgesi iken, en az olduğu bölgeler İstanbul ve Ege Bölgeleridir (Kaya ve Selim, 2018: 408-412).

Kadınların işgücünde yer alma kararlarını önemli ölçüde etkileyen ücret politikaları, ülkemizde eğitim durumu ve cinsiyete göre farklılıklar göstermektedir. TÜİK’in 2018 yılı kazanç istatistiklerine göre ilkökul ve altı erkek mezunlarının aylık ortalama brüt ücreti 3012 TL iken, kadınların brüt ücreti aylık 2388 TL’dir. Lise mezunu erkeklerin aylık ortalama brüt kazancı 3140 TL iken, kadınların aylık kazancı 2690 TL’dir. Yüksekokul ve üstü erkek mezunların ortalama aylık brüt kazancı 6319 TL iken, bu kazanç kadınlarda 5090 TL’dir (TÜİK Kazanç İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/>,

E.T: 21.04.2021). TÜİK verilerinden de anlaşılacağı üzere, kadın ve erkekler aynı işi yapmalarına ve aynı eğitim düzeyine sahip olmalarına rağmen kadınlar erkeklerden daha düşük ücret almaktadırlar. Bu durum, kadına yönelik ayrımcılığın ve cinsiyet eşitsizliğinin açıkça bir göstergesidir.

5.3. YASAL DÜZENLEMELERİN YETERSİZLİĞİ

Türkiye, Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde, cinsiyet eşitsizliğini ortadan kaldırmak ve kadın istihdamını artırabilmek için bazı hukuki düzenlemeler yapmıştır. 2002 yılında yürürlüğe giren Medeni Kanun'a göre "aile reisi" kavramı ortadan kaldırılarak eşlere eşit hak ve yükümlülükler tanınmıştır. Yeni kanunda, evlilikte birlikte edinilmiş malların güvence altına alınmasında kadınlar lehine düzenlemeler yapılmıştır. 2004 yılında anayasanın 10. maddesine eklenen bir fıkraya göre, kadınlar ve erkeklerin eşit haklara sahip olduğu ifade edilmiştir. Bir diğer hukuksal düzenleme olan 4857 sayılı İş Kanunu'nun 5. maddesine göre ise iş ilişkisinde cinsiyete dayalı ayrımcılık yasaklanmış; kişiler arasında dil, ırk, cinsiyet, siyasi düşünce, mezhep gibi sebeplerle ayrıcalık yapılamayacağı hükmü açıklanmıştır. Eşit değerdeki bir iş için eşit ücret ilkesi benimsenerek, kişilere cinsiyeti sebebi ile daha düşük bir ücretin uygulanamayacağı ifade edilmiştir. İş Kanunu'nun 72. maddesinde kadının yaşına bakılmaksızın maden ocakları, kablo döşemesi, kanalizasyon inşaatı gibi yer ve su altlarında olan işlerde çalıştırılması yasaklanmış, 74. maddesinde ise kadın işçilerin doğumdan önce sekiz, doğumdan sonra sekiz hafta olmak üzere çalıştırılmamaları hususu yer almıştır (Korkmaz ve Korkut, 2012: 60-61). Ancak bu ilkelerin evrensel cinsiyet eşitliği ve AB politikaları ile uyum içinde olmasına rağmen, Türkiye'de yaşanan koşullara göre eşitliği sağlamaktan çok uzak olduğu anlaşılmaktadır. İş Kanunu, sanıldığı kadar dar kapsamlıdır. Kanun maddelerinde eşitlik ilkesi geniş olarak tanımlanmamıştır. Örneğin; geçici ve yevmiyeli olarak ev eksenli çalışanların çoğu kadın olmasına rağmen kapsamlı bir hüküm içerikte mevcut değildir. Yine kadınların ayrımcılığa karşı mücadele gösterdiği işe alım süreci ve işte yükselme aşamaları ile ilgili kapsama kanunda yer verilmemiştir (Dedeoğlu, 2009: 49). Aynı zamanda bu maddeler her ne kadar kadını korumaya yönelik alınmış kararlar olsa da, kadınların yüksek ücretli işlere girmesini engellemekte ve kadınlara karşı "korunması gereken zayıf cinsiyet" imajı yansıtmaktadır (Özer ve Biçerli, 2003: 70).

Yasal düzenlemelerde erkeklerin çocuk bakımı ile ilgili sorumlulukları göz ardı edilmekte ve sadece kadınların sorumluluğundaymış gibi kabul edilmektedir. Örneğin 4857 sayılı İş Kanunu'nun 88. maddesi gereği hazırlanan yönetmeliğe göre 100-150 kadın işçi çalıştıran işyerlerinin bakım odası kurmak, 150'den fazla kadın işçi çalıştıran işletmelerin ise kreş-yuva açma zorunluluğu vardır. Bu sebeple işverenler kadın çalışanı işe almakta isteksiz davranmakta ve bu rakamlara ulaşmadan kadın işgücünün engellenmesine sebep olmaktadır (Özer ve Biçerli, 2003: 70). 2008 yılında yürürlüğe giren İstihdam Yasası ile işyerlerinin kreş ve emzirme odası açma zorunluluğu kaldırılarak, bu hizmetin özel sektörden satın alınmasına imkân verilmiştir. Ancak, kadınların çalıştığı işyerleri ile çocuğunun bulunduğu kreşin farklı mekânlarda olması kadınları zor durumda bırakmaktadır. Gün içerisinde çocuklarını görmelerine engel olduğu gibi, iş bitiminde çocuklarını kreşten almak zorunda olmaları kadınların zaten kısıtlı olan zamanları üzerinde ayrıyeten bir baskı oluşturmaktadır. Kadınların iş yaşamına katılmalarını zorlaştıran ve engelleyici olan yasal düzenlemelerin eksikliği, kadınların işgücüne katılma oranlarını düşürmektedir. Bu durum, kadınların işgücü piyasasına katılımını kolaylaştıracak politika ve uygulamaların yetersiz olduğunu ve kadınların toplumda yalnızca anne ve eş olarak kabul edildiğini göstermektedir (Dedeoğlu, 2009: 51-52).

5.4. ÜST YÖNETİM KADEMESİNE GEÇEMEME SORUNU

Yasal düzenlemeler, kadınları koruyucu maddeler içerse de kadınların işgücü piyasasında karşılaştığı görünmez ve yapay engeller vardır. İlk defa 1986 yılında Wall Street Journal gazetesi tarafından kullanılan "Glass Ceiling" kavramı, günümüzde "Cam Tavan" olarak adlandırılmaktadır. Kadınların eğitim, başarı gibi şartları sağlamalarına rağmen görünmeyen ve geçilemeyen engellerle karşı karşıya kalma durumu "Cam Tavan Sendromu" olarak bilinmektedir. Cam, resmi olmayan ve hissedilmesine rağmen görülemeyen engeli temsil ederken; tavan, yukarıya çıkma engelini temsil etmektedir (Durmaz, 2016: 51). Kamuda veya özel sektörde yüksek mevkilere gelmeyi arzulayan kadınlar, belirli bir noktaya geldikten sonra istedikleri terfiyi alamamaktadırlar. Kadınların iş piyasasında yükselmesini engelleyen durumu ifade eden Cam Tavan'ın ortaya çıkmasına neden olan faktörlerden biri, kadının kendi kendine yarattığı engellerdir. Kadının aile yaşantısının zarar görmesinden korkma endişesi, nasıl olsa yükselemeyeceklerini düşünerek sonuna kadar gidememeleri ve özgüven eksikliği gibi

durumlar Cam Tavan'ı yaratan nedenlerdir. Diğer bir faktör ise, kadınların erkekler tarafından bilinçli olarak sınırlandırılarak, erkeklere göre daha az yetenekli ve yöneticilik vasfı olmayan bireyler olarak tanımlanmış olmasıdır (Örücü vd., 2007: 120).

Kadınların işgücüne katılma kararlarını etkileyen ve iş hayatlarında problem yaşamalarının bir diğer sebebi de kadın yöneticiler tarafından konulan engellerdir. “Kraliçe Arı” sendromu olarak adlandırılan bu durum, üst düzey pozisyonunda yer alan bir kadın yöneticinin tek kadın olma isteğinde bulunarak, diğer kadın çalışanların aynı pozisyona gelmesini istememesi hâlidir. Kadınların kariyer yarışında birbirlerini çekememezlik ve kıskançlık gösterdikleri bu durum, kadınların üst düzey pozisyonlara gelebilmesi önündeki en büyük engellerden biridir. Kadınların iş hayatında yüksek mevkilerde erkekler kadar hâkimiyet kuramamalarının altında yatan en önemli nedenlerden biri de, kadının çalışma hayatına girerken toplumun kendisinden beklentisiyle çalışma yaşamının bağdaşmamış olmasıdır. Çünkü tarihsel süreçte neredeyse tüm toplumlarda kadına belirli roller uygun görülmüş ve bu roller kadının görevi haline getirilmiştir (Örücü vd., 2007: 119-133).

6. KADIN İŞGÜCÜNÜ ARTIRMAYA YÖNELİK ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Beşeri sermayenin önemli bir bölümünü kapsayan kadın işgücü potansiyelini artırabilmek için çeşitli politikalar izlense de, ülkemizde kadın işgücüne katılma oranları halen düşük seviyededir ve erkek istihdamının oldukça gerisindedir. Kadın işgücüne katılımını artırabilmenin en temel koşulu, eğitim seviyesinin artırılmasıdır. Eğitim düzeyi arttıkça kadınlar daha nitelikli ve katma değer yaratan işlerde çalışırlar ve böylelikle beşeri sermayenin artmasında büyük rol üstlenirler (Kılınç, 2015: 132-133). Eğitim düzeyi ile birlikte kadınların mesleki eğitimlerinin de artırılması amaçlanmalıdır. Bunun için kadınlara yönelik mesleki eğitim kursları düzenlenmeli ve kadın işgücü kalifiyesi yükseltilmelidir.

Eğitim faktörü, bölgesel gelişmişlik farkını giderme konusunda da son derece önemlidir. Türkiye'nin bazı bölgelerinde hâlâ kız çocuklarının okula gönderilmemesi ve geleneksel rolleri sebebi ile eğitim hayatından mahrum bırakılmaya çalışılması kadının işgücüne katılamamasına ve işgücünde niteliksiz olmasına sebep olmaktadır. Bunun için devletin halkı bilinçlendirmesi, eğitime yönelik teşvik politikaları ortaya koyması, yatılı okulların sayısını artırması ve öğrencilere burs imkânı sağlayarak eğitimi artırması

gereklidir. Ayrıca, eğitimli bir kadının daha bilinçli çocuklar yetiştirebileceği göz önüne alındığında, ülke ekonomisine uzun vadede büyük yarar sağlayacağı da bir gerçektir. Bu sebeple, örgün ve yaygın eğitim imkânları aracılığıyla kadınların istihdam edilebilirliği artırılmalıdır. İşverenler de çeşitli seminer ve düzenlemelerle kadınlara erkeklerle birlikte eşit fırsatlar tanımaları konusunda eğitilmeli ve kadınları işgücü piyasasına teşvik etmelidirler (Berber ve Eser, 2008: 14).

Kadın işgücünün artırılması konusu, toplum tarafından ve özellikle kamu kurumları tarafından bir devlet politikası olarak kabul edilmelidir. Bu çerçevede, Türkiye’de kadın işgücü oranlarının gelişmiş ülkelerin sahip olduğu kadın işgücü oranlarına ulaşabilmesi için mevzuatta buna uygun gerekli düzenlemelerin yapılması ve ulusal belgelerde de geniş çapta yer verilmesi büyük önem arz etmektedir (Kılınç, 2015: 132). Kadın işgücüne yönelik olumsuz bakış açısının kırılabilmesi için, düzenlenecek toplantı ve seminerlerle toplumun diğer fertlerine kadınların ekonomiye yapacakları katkının olumlu yansımaları sunulmalıdır (Berber ve Eser, 2008: 14).

Tüm kaynakların etkin kullanılması, yeni istihdam alanı oluşturacak yatırımların yapılması ve işgücü vasfının yükseltilmesi gibi politikaların devlet tarafından uygulanması gerekir. Kadının işgücü piyasasına girmesi kolaylaştırılmalı ve teşvik edilmelidir. Özellikle bazı nedenlerden dolayı tam zamanlı çalışma sistemine uyum sağlayamayan kadınlar için esnek çalışma saati uygulamasına gidilmelidir. Kadın-erkek ayrımcılığı ortadan kaldırılarak tarım dışı sektörlerde çalışma şartları kadına uygun hale getirilmeli ve eşitliği sağlayıcı politikalar oluşturulmalıdır. Kadınların işyerlerinde karşılaştıkları sorunların ve hoş olmayan davranışların önüne geçilmesi gereklidir. Kırsal bölgede ücretsiz aile işçisi statüsünde çalışan kadınların, köyden kente göç ile birlikte kent yaşamında niteliksiz kadın işgücünde yer aldığı bilinmektedir. Bu durumun yol açtığı kayıt dışı istihdamın önü engellenmelidir. Bunun için devlet, kadınları sosyal güvence kapsamında ve hukuka uygun biçimde istihdam edebilmeli ve gerekli düzenlemeler ortaya koymalıdır (Karabıyık, 2012: 256).

Türkiye’de kadınların büyük çoğunluğu, belirli yaşlardan itibaren çocuk bakım sorumluluğu ile karşı karşıya kalmaktadır. Kadının korunması amaçlı atılan hamilelik ve doğum izni, emzirme süresi gibi adımların çoğu, kadın istihdamını aslında olumsuz yönde etkilemektedir. Bazı işverenlerin kadın işgücünü daha az maliyetli hale getirmek için evli

ve çocuklu kadınlar yerine, bekâr ve çocuksuz kadınlar tercih ediyor olduğu bilinmektedir. Ancak bu durum işverenlerin işine gelirken, kadın emeğini vasıfsız ve ucuz hale getirerek kadının kayıt dışı istihdam sektörüne yönelmesine yol açmaktadır. Kadının işgücüne katılması konusunda büyük bir engel taşıyan çocuk bakım sorununun çözülebilmesi için, işyerlerinde kreş veya bakım evlerinin sayısının artırılması gerekmektedir. Emzirme odaları ve çocuk bakım yuvalarının kurulması, kadınların işgücüne katılmasını olumlu olarak etkileyecektir (Süral, 2013: 309).

Özetle; kadın işgücünü artırabilmek için devlete ve sivil toplum kuruluşlarına büyük görevler düşmektedir. Kadının işgücüne katılımını sağlama konusunda yapılan çalışmalar artırılmalı ve kadın-erkek istihdam eşitliğini sağlayıcı politikalar oluşturulmalıdır. Kadınların iş hayatına girmesinde engel oluşturan faktörler ortadan kaldırılmalı ve işgücüne teşvik edilebilmeleri açısından yasal düzenlemeler ortaya konmalıdır. Bu sebeple; toplumda var olan cinsiyetçi yaklaşımla savaşılmaması ve “kadının yeri evidir” düşüncesinin kırılabilmesi oldukça önemlidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE KADIN İŞGÜCÜ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR ANALİZ

1. LİTERATÜR

Ekonomik büyüme ve kadın işgücü arasındaki ilişkiyi ortaya koyabilmek için hem Dünya genelinde, hem de ülkemizde yapılan çalışmaları incelemek oldukça önemlidir. Bu konuda yapılmış çalışmaların sayısında her ne kadar son yıllarda bir artış gözlenmiş olsa da literatür genel olarak sınırlı sayıdadır. Bu bölümde kadın işgücü ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye yönelik çalışmaların bazılarına yer verilecektir.

Mammen ve Paxson (2000), gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere ait ekonomik verileri ele aldıkları çalışmada, kadınların işgücüne katılımının kalkınmayla birlikte önce azaldığını, daha sonra ise arttığını gözlemlemişlerdir. İşgücüne katılan kadınların her iki ülke grubundaki refah seviyeleri incelendiğinde, gelişmekte olan ülkede yer alan kadının çalışma durumunun gelişmiş ülkede yer alan kadına göre daha kötü olduğunu ortaya koymuşlardır. Gelişmekte olan ülkelere çalışan kadınların cinsiyet eşitsizliğiyle yüzleşmeleri gelişmiş ülkelere nazaran daha yüksektir. Tayland ve Hindistan gibi gelişmekte olan ülkelere kadınların erkeklerden daha az eğitim görmesi, ölüm oranlarının erkek ölüm oranından daha yüksek olması ve üretim faktörlerine ulaşabilmelerinde engellerle karşılaşmaları gibi nedenler, kadının işgücüne katılmasını engellediği gibi ekonomik kalkınmayı da olumsuz etkilemektedir (Mammen ve Paxson, 2000: 141-164).

Luci (2009), işgücü piyasasındaki toplumsal cinsiyet eşitsizliği dinamiklerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini GMM (Genelleştirilmiş Momentler Metodu) tahmin modelini kullanarak araştırmıştır. 1965-2005 dönemine ait 184 ülkenin verileri kullanılarak ele alınan çalışmanın sonucuna göre; kadının işgücü piyasasına katılımının ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi var iken, ekonomik büyümenin kadının işgücü piyasasına katılımı üzerindeki etkisi açık ve net değildir. Panel veri analizi çalışması, “Feminizasyon U” şekilli hipotezi desteklemektedir. Bu durum, ekonomik

büyümenin kadınların işgücü piyasasına katılımını önce azalttığını, uzun vadede ise artırdığını göstermektedir (Luci, 2009: 97-108).

Mujahid ve Zafar (2010), ekonomik büyüme ile kadının işgücüne katılımı arasındaki ilişkiyi Pakistan ekonomisi üzerinden açıklamışlardır. 1980-2010 döneminin ele alındığı çalışmada; değişkenlerin ADF, PP ve Ng-Perron gibi birim kök testleri ile durağanlık özelliği test edilmiş, ADRL sınır testi yaklaşımı ile değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki için eş bütünleşme testi uygulanmıştır. Çalışmanın sonucunda, ekonomik büyüme ile kadının işgücüne katılımı arasında uzun vadede “U” şeklinde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Granger nedensellik analizine göre ise, uzun dönemde ekonomik büyümeden kadının işgücüne katılımına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi ortaya çıkmıştır (Mujahid ve Zafar, 2010: 565-586).

Günsoy ve Özsoy (2012), Türkiye’de kadının işgücüne katılımının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini eğitim faktörü üzerinden araştırmışlardır. 2005-2011 yıllarının ele alındığı çalışmada VAR modeli analizi kullanılmıştır. Araştırma bulgularına göre, ekonomik büyüme üzerinde en anlamlı bulunan değişken meslek lisesi mezunu kadınların işgücüne katılım oranıdır. Diğer önemli değişken ise yükseköğretim mezunu kadınların işgücüne katılım oranıdır. Meslek lisesi mezunu kadınlar ekonomik büyümeyi % 18 oranında etkilerken, yükseköğretim mezunu kadınlar % 8 oranında etkilemektedir. Büyüme üzerinde etkisi en düşük değişken ise ilköğretim mezunu kadınların işgücüne katılım oranıdır (% 3,5). Bu bağlamda; eğitim düzeyi kadının işgücüne katılımını pozitif yönde etkileyerek ekonomik büyümeyi artırdığından eğitimin mesleki anlamda geliştirilmesi ve iyileştirilmesi son derece önemlidir (Günsoy ve Özsoy, 2012: 23-42).

Korkmaz ve Alacahan (2013), kadın istihdamının GSYİH büyümesi üzerindeki etkisini belirlemek için 2008-2012 yıllarına ait çeyrek dönemlik verileri regresyon modeli aracılığıyla ele almışlardır. Ayrıca 2013 Mart ayı ve bir önceki yıla ait TÜİK verilerini kullanarak yatay kesit veri analizi yöntemi ile kadın istihdamının sektörlere ve illere göre durumunu ortaya koymuşlardır. Çalışmanın sonucunda; sigortalı çalışan kadınların en yüksek oranda çalıştığı sektör perakende ticaret iken, kadın istihdamının en yüksek olduğu şehir İstanbul olarak belirlenmiştir. Bir diğer sonuç ise kadın istihdamının GSYİH üzerindeki etkisinin erkek istihdamına göre daha fazla olduğudur. Kadın ve erkek

istihdamı paralel bir seyir göstermiş olmasına rağmen, kadın istihdamındaki değişim oranları erkek istihdamına göre daha yüksektir (Korkmaz ve Alacahan, 2013: 887-900).

Lahoti ve Swaminatham (2013), kadının işgücüne katılımı ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi 1983-1984 ve 2011-2012 yılına ait verilerle Hindistan ekonomisi üzerinden açıklamışlardır. Hindistan’da son 20 yılda kadınların işgücüne katılımında yoğun bir düşüş yaşanırken, ekonomik büyümede istikrarlı bir artış yaşanmıştır. Çalışmanın sonucuna göre; birçok ülke için geçerliliği savunulan “U” şekilli hipotezinin Hindistan ekonomisi için geçerli olmadığı öne sürülmüştür. Yani, Hindistan ekonomisinde kadının işgücüne katılımı ile ekonomik kalkınma arasında anlamlı bir ilişki yoktur (Lahoti ve Swaminatham, 2013: 1-47).

Lechman ve Kaur (2015), 162 ülkenin 1990-2012 dönemine ait verilerini kullanarak kadın işgücü ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. İki farklı perspektifle ele alınan analizde ilk önce 162 ülkeyi kapsayan örnekleme incelemişler; ikinci olarak da verileri düşük gelirli, alt-orta gelirli, üst-orta gelirli ve yüksek gelirli olmak üzere dört farklı gelir grubunda ele alarak yeniden incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda, kadının işgücüne katılımı ile ekonomik büyüme arasında “U” şeklinde bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Bu şekil, ekonomik büyümenin erken dönemlerinde kadınların işgücüne katılımının düşme eğiliminde olduğunu, ülke ekonomik olarak kalkındıkça ise sistematik olarak arttığını ifade etmektedir. Kadın işgücü ile kişi başına düşen GSYİH arasındaki ilişki gelir grupları açısından incelendiğinde ise “U” şeklindeki ilişki üst-orta gelirli ve yüksek gelirli ülkelerde olumlu olarak doğrulanırken, düşük gelirli ülkelerde negatif sonuç vermiştir (Lechman ve Kaur, 2015: 246-257).

Kasa ve Alptekin (2015), Türkiye’de kadın işgücünün ekonomik büyümeye olan etkisini, kadının işgücüne katılımını etkileyen faktörler üzerinden araştırmışlardır. 2000-2013 yıllarına ait verilerin ele alındığı çalışmada VAR modeli kullanılmıştır. Çalışmanın sonucuna göre, kadının işgücüne katılmasında eğitim düzeyi önemli bir faktördür. İlkokul mezunu kadınların ekonomik büyümeye olan etkisi % 16 iken, yükseköğretim mezunu kadınların etkisi % 9, ilköğretim mezunu olan kadınların ise % 7,7’dir. Büyüme üzerinde en az etkiye sahip olan grup ise okuma yazma bilmeyen kadınlardan oluşmaktadır.

İstihdam edilen kadınların eğitim seviyesi ile birlikte, çalıştıkları sektör ve yaşadıkları bölge de önemli bir unsurdur (Kasa ve Alptekin, 2015: 1-24).

Serel ve Özdemir (2017), Türkiye'nin 2000-2013 yıllarına ait kadın istihdam, kadın işsizlik ve reel GSYİH verilerini kullanarak bu değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. ADF ve PP birim kök testleri ile regresyon analizinin uygulandığı çalışmanın sonucuna göre; kadın istihdamı ve kadın işsizlik oranındaki değişimler, reel GSYİH'deki değişimin % 42,23'ünü açıklamaktadır. Kadın istihdamında meydana gelen % 1'lik artış, reel GSYİH'yi % 0,309 oranında artırırken, kadın işsizliğindeki % 1'lik artış, reel GSYİH'de % 0,206 azalışa neden olmaktadır. Bu sonuca göre, kadın istihdamında meydana gelen artış, ekonomik büyümeyi de artırmaktadır (Serel ve Özdemir, 2017: 132-148).

Zeren ve Savrul (2017), Türkiye'de kadın istihdamı ile ekonomik büyüme, işsizlik ve kentleşme oranı arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. 1991-2014 yıllarına ait verilerin ele alındığı çalışmada saklı koentegrasyon yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda, gelişmiş ekonomilerde büyüme ve kentleşme oranlarının yüksekliğinin kadının işgücüne katılma oranını olumlu yönde etkilediği görülürken, az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerdeki büyüme oranlarının düşüklüğünün kadının işgücüne katılım oranını da olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Zeren ve Savrul, 2017: 87-103).

Dücan ve Polat (2017), kadın işgücüne katılımının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini panel veri analizi çalışması ile incelemişlerdir. G7 ve diğer OECD ülkelerinin karşılaştırıldığı çalışmada, kadın işgücüne katılım oranındaki artış GSYİH artışı üzerinde OECD ülkeleri için negatif etkilidir. G7 ülkeleri üzerindeki negatif etki ise OECD ülkelerine nazaran daha yüksektir. Her iki ülke grubunda da negatif ve anlamlı bulunan ampirik sonuç, erkek işgücünün kadın işgücüne oranla daha fazla istihdam edildiğini ortaya koymuştur (Dücan ve Polat, 2017: 155-170).

Appiah (2018), gelişmekte olan ülkelerde kadının işgücüne katılımının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemiş; aynı zamanda bu etkinin SSA (Sahra Altı Afrika) ülkeleriyle karşılaştırmasını yapmıştır. 1975-2015 yıllarını kapsayan çalışmada, gelişmekte olan 139 ülkenin panel verileri ve iki aşamalı sistem olan GMM (General Method of Moments) tahmincisi kullanılarak kadın işgücüne katılımındaki artışın, kişi başına GSYİH büyümesi üzerindeki etkisine yönelik bulgular açıklanmıştır. Neo-klasik

büyüme modeli kullanılarak yapılan çalışmanın sonucunda, kadının işgücüne katılmasının gelişmekte olan ülkelerde ve SSA ülkelerinde kişi başına GSYİH üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu ortaya konulmuştur; ancak bu etki azalan orandadır (Appiah, 2018: 1-6).

Pata (2018), Türkiye’de kadın istihdamı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi simetrik ve asimetric nedensellik testleri yöntemini kullanarak incelemiştir. 1988-2015 dönemine ait verilerin baz alındığı çalışmada, kadın istihdamının sektörler üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Toda-Yamamoto ve Hatemi-J nedensellik testlerinin sonucuna göre, kadın istihdamının tarım ve sanayi sektörleri üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. Yani kadın istihdamının bu sektörlerle arasında nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır. Hizmetler sektörüyle arasında ise nedensellik ilişkisi bulunan kadın istihdamı, ekonomik büyümeyi de etkilemektedir. En küçük kareler ve regresyon analizi sonucuna göre; kadın istihdamındaki % 1’lik bir artış hizmetler sektöründe yaratılan katma değeri % 0,36; toplam gayrisafi yurtiçi hasılayı ise % 0,20 oranında artırmaktadır (Pata, 2018: 135-150).

Folasade ve Olarewaju (2019), Nijerya ve Gana’da kadının işgücüne katılımı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1990-2012 yıllarına ait verileri baz alarak karşılaştırmışlardır. En küçük kareler regresyon ve Granger nedensellik analizinin kullanıldığı çalışmada, her iki ülkede de kadının işgücüne katılımından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik olduğu ortaya konulmuştur. Bu sonuca göre, ekonomik büyüme her iki ülkede de kadınların işgücüne katılımına neden olmaktadır. Ancak çalışmada elde edilen bulgular, birçok gelişmiş ülkede uygulanabilirliği kabul edilen “U” şekli hipotezinin gelişmekte olan Nijerya ve Gana için geçerli olmadığını göstermektedir. Bunun sebebi, bu ülkelerde doğurganlık oranının yüksek olması, kişi başına gelirin ve eğitim düzeyinin ise düşük olmasıdır (Folasade ve Olarewaju, 2019: 705-724).

Karlılar ve Kırıl (2019), kadının işgücüne katılımı ile ekonomik büyüme arasındaki U şekli hipotezi 1996-2017 dönemine ait verilerle 4 farklı ülke grubu açısından değerlendirmişlerdir. Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) analizinin kullanıldığı çalışmanın sonucunda, üst-orta gelirli ülkeler ile yüksek gelirli ülkeler için U şekilli hipotez geçerli iken; alt-orta gelirli ülkeler ile düşük gelirli ülkelerde U şekilli hipotez

geçerli değildir. Bu ülkelerde ters U şeklinde bir ilişki ortaya çıkmıştır (Karlılar ve Kırıl, 2019: 935-948).

Tütüncü ve Zengin (2020), kadın istihdamı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi E7 ülkeleri için Çok Kırılmalı Panel Eş bütünleşme ve Panel Nedensellik testleri kullanarak incelemiştir. 1991-2016 dönemi ele alınarak yapılan çalışmada, tüm ülkelerde değişkenler arasında pozitif yönlü eş bütünleşme ilişkisinin olduğu belirlenmiştir. Bu durumda, E7 ülkelerinde kadın istihdamı ile ekonomik büyüme uzun dönemde birlikte hareket etmektedirler. Nedensellik analizi sonuçlarına göre ise; Çin, Hindistan ve Rusya için kadın istihdamı ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi teyit edilmiştir. Bu ilişki, Brezilya için ekonomik büyümeden kadın istihdamına doğru tek yönlü iken, Türkiye ve Endonezya için kadın istihdamından ekonomik büyümeye doğru tek yönlüdür. Meksika için ise anlamlı bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır (Tütüncü ve Zengin, 2020: 1-16).

Sajid, Abdullah ve Chik (2021), gelişmekte olan 8 ülkede (Bangladeş, Mısır, Endonezya, İran, Malezya, Nijerya, Pakistan ve Türkiye) eğitim düzeyinin ekonomik büyüme ile kadının işgücüne katılımı arasındaki ilişkiyi nasıl yönlendirdiğini belirlemiştir. 1980-2018 yıllarına ait verilerin baz alındığı çalışmada, kısa ve uzun dönemli analiz için ARDL (Havuzlanmış Ortalama Grup) metodu kullanılmıştır. Sonuçlar, ekonomik büyümenin kadının işgücüne katılımı ile pozitif ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Buna göre; ekonomik büyüme kadınların işgücüne katılmaları konusunda beklentileri artırırken, aynı zamanda kadınlara kendilerini geliştirme ve yeni beceriler edinme konusunda güvence vermektedir. Kadınlar eğitim düzeyleri açısından değerlendirildiklerinde ise; eğitim düzeyi arttıkça bilgi ve yeteneklerinin artması kadınların işgücü piyasasına daha fazla katılmalarını sağlamaktadır. Bu nedenle, gelişmekte olan ülkelerin sürdürülebilir kalkınmayı sağlayabilmeleri için kadınların eğitim seviyelerini geliştirecek adımlar atmaları ve ekonomik büyümenin yarattığı fırsatları karşılayabilmek için beceri ve eğitim programlarını artırmaları son derece önemlidir (Sajid vd., 2021: 5263-5272).

2. EKONOMETRİK ANALİZ

Türkiye’de ekonomik büyüme ve kadın işgücü arasındaki ilişkiyi ortaya koyabilmek amacıyla zaman serisi analizinin yapıldığı bu çalışmada, 1998-2020 dönemi ele alınmıştır. Ekonometrik analize konu olan değişkenler; cari fiyatlarla gayri safi yurtiçi hasıla rakamlarının TL cinsinden değeri, kadının işgücüne katılım oranları ve kadının işgücüne katılma oranını etkileyen unsurlardan biri olan medeni durum faktörüdür. Boşanmış, evli ve hiç evlilik yapmamış kadınların işgücüne katılmasının ekonomik büyüme ile arasındaki nedensellik ilişkisi Granger nedensellik testi ile açıklanmaya çalışılmıştır. Analiz için öncelikle çalışmada kullanılacak olan değişkenlerin durağanlığı ADF, PP ve KPSS birim kök testleri ile test edilmiş, ardından uygun gecikme uzunluğu bulunarak VAR analizi ve Granger nedensellik analizi yapılmıştır. Nedensellik ilişkisi test edilen değişkenlerin daha sonra Etki-Tepki ve Varyans Ayırıştırması analizi yapılmıştır. Serilere ait tüm veriler TÜİK’ten alınmış olup, çalışmada analiz için Eviews 7.1 paket programı kullanılmıştır.

2.1. DURAĞANLIK ANALİZİ

Ekonometrik modellerde değişkenler arasında anlamlı bir ilişki elde edebilmek için analizde kullanılan serilerin durağan olması gerekmektedir. İktisadi değişkenlerin belirli dönemlerde maruz kaldıkları geçici veya kalıcı şoklar, serileri durağan dışı bırakmaktadır. Bu sebeple trend veya mevsimsel dalgalanma gösteren seriler durağan değildirler. Serinin durağan olabilmesi için, incelenen zaman diliminde aritmetik ortalaması ve varyansının sistematik bir değişme göstermemesi veya mevsimsel dalgalanmalardan arınmış olması gerekmektedir. Aksi takdirde durağan olmayan seriler ile yapılan analiz “yanıltıcı regresyon” şeklinde ortaya çıkarak, seriler arasındaki ilişkinin yanıltıcı olmasına sebep olmaktadır. Analizin doğru sonuç verebilmesi ve serilerin durağan olup olmadığını anlayabilmek için ampirik çalışmalarda standart haline gelen birim-kök (unit-root) testleri bu amaç için kullanılmaktadır (Yurdakul, 2000: 22). Analizde kullanılacak olan seriyi Y_t olarak tanımlarsak; Y_{t-1} : bir önceki dönemi, μ_t : aritmetik ortalaması ve varyansı sabit olasılıklı hata terimini göstermek üzere birim kök testinin sınaması en basit şu şekilde ifade edilir:

$$Y_t = \rho Y_{t-1} + U_t \quad (40)$$

Denkleimde $\rho = 1$ olması durumunda, Y_t değişkeni bir önceki dönemden maruz kaldığı şoklardan etkilendiği anlamına gelmektedir. $\rho < 1$ olması durumu ise geçmiş dönemdeki şokların belirli bir süre sonra etkisinin azalacağı ve kısa süre sonra tamamen ortadan kalkacağı anlamına gelmektedir. Bu durumda birim kök testinin hipotezi şu şekilde ifade edilir:

$H_0 : \rho = 1 \Rightarrow$ Seride birim kök vardır (Seri durağan değildir).

$H_1 : \rho < 1 \Rightarrow$ Seride birim kök yoktur (Seri durağandır).

Bu hipotez Dickey ve Fuller tarafından geliştirilmiş; ancak U_t artığının otokorelasyon göstermesi durumunda birim kök testinin geçerli olamayacağını savunarak daha sonra Genişletilmiş DF (Augmented Dickey-Fuller) testini geliştirmişlerdir (Yurdakul, 2000: 24). Diğer geleneksel birim kök testleri ise PP (Phillips-Perron) ve KPSS (Kwiatkowski-Philips-Schmidt-Shin) testleridir.

Çalışmada kullanılan ve durağanlığı test edilen değişkenler; “lbosandi”, “levli”, “lhicevlenmedi”, “lkadinisgucu”, “lgsyih” serileridir. Düzey değerlerinde durağanlık içermeyen seriler, daha sonra birinci farkı alınarak “dlbosandi”, “dlevli”, “dlhicevlenmedi”, “dlkadinisgucu” ve “dlgsyih” olarak gösterilmiştir. “l” serilerin logaritmik ifadesini, “d” ise farkını belirtmektedir.

2.1.1. ADF (Augmented Dickey-Fuller) Birim Kök Testi

Dickey ve Fuller, sıfır hipotezi altında 3 farklı test tahmininde bulunmuştur (Gujarati ve Porter, 2008: 755). ΔY_t : serinin birinci dereceden farkı, $\delta = (\rho - 1)$ ve μ_t : hata terimini göstermek üzere denklem (40) üzerinden oluşturulan denklemler şu şekildedir:

$$\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + U_t \quad (41)$$

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \delta Y_{t-1} + U_t \quad (42)$$

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_2 t + \delta Y_{t-1} + U_t \quad (43)$$

Sıfır hipotezi: $H_0: \delta = 0$ (Seride birim kök vardır, yani seri durağan değildir.)

Alternatif hipotez: $H_1: \delta < 0$ (Seride birim kök yoktur, yani seri durağandır.)

Birim kök testinin gerçek tahmin prosedürü ise hesaplanan t istatistiğine göre dir. Hesaplanan t istatistiğinin mutlak değeri, mutlak DF veya MacKinnon kritik değerinden büyükse H_0 hipotezi reddedilir; yani zaman serisi durağandır. Hesaplanan t istatistiğinin mutlak değeri, mutlak DF veya MacKinnon kritik değerinden küçük olduğunda ise H_0 hipotezi kabul edilir; bu durumda zaman serisi durağan değildir. Analizlerde çoğunlukla negatif çıkan hesaplanan t istatistik değeri, diğer kritik değerlerden daha küçükse (yani daha negatifse) H_0 hipotezi reddedilir; aksi halde ise zaman serisi durağan değildir (Gujarati ve Porter, 2008: 756).

Denklem (41), (42) ve (43)'te U_t hata teriminin korelasyonsuz olduğunu varsayan Dickey ve Fuller, U_t hata teriminin korelasyonlu olması durumunda denklemin geçerliliğini yitireceğini düşünerek Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testi olarak bilinen yeni bir test geliştirmişlerdir. Bu test, bağımlı değişen olan Y_t 'nin gecikmeli değerlerinin eklenerek diğer 3 denklemin artırılması yani genişletilmesi ile yapılır (Gujarati ve Porter, 2008: 757). Artırılmış (Genişletilmiş) Dickey-Fuller testinin denklemini şu şekildedir:

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_2 t + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^m \alpha_i \Delta Y_{t-1+i} + \varepsilon_t \quad (44)$$

ε_t : hata terimi; Δ : fark operatörü; m: denkleme eklenen fark gecikme sayısı; $\Delta Y_{t-1} = (Y_{t-1} - Y_{t-2})$, $\Delta Y_{t-2} = (Y_{t-2} - Y_{t-3})$, vb. ise bağımlı değişken olan Y_t 'nin eklenen gecikmeli değerlerini göstermektedir. Akaike, Schwarz veya diğer bilgi kriterlerine göre uygun gecikme uzunluğunun belirlendiği Eviews programında birim kök testi ile serilerin durağanlığı belirlenir (Gujarati ve Porter, 2008: 757).

Tablo 18: ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	ADF testi		
	Sabitli	Sabitli & Trendli	Sabitsiz & Trendsiz
lbosandi	-1.477 (0.525)	-2.029 (0.554)	0.215 (0.739)
levli	-1.330 (0.595)	-2.424 (0.357)	-0.018 (0.665)
lhicevlenmedi	-1.314 (0.604)	-2.561 (0.299)	-0.009 (0.668)

lkadinisgucu	-1.328 (0.596)	-2.638 (0.268)	0.171 (0.726)
lgsyih	-1.224 (0.643)	-4.775 (0.005)**	-1.237 (0.939)
dlbosandi	-5.491 (0.000)**	-5.356 (0.001)**	-5.684 (0.000)**
dlevli	-2.683 (0.093)	-2.606 (0.280)	-2.796 (0.007)**
dlhiçevlenmedi	-3.811 (0.009)**	-3.921 (0.029)**	-3.952 (0.000)**
dlkadinisgucu	-3.116 (0.040)**	-3.102 (0.131)	-3.238 (0.002)**
dlgsyih	-2.037 (0.269)	-1.701 (0.714)	-1.760 (0.074)*

Test istatistiği sonucuna göre **: % 5 düzeyi; *: % 10 düzeyindeki anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 18’de “lbosandi”, “levli”, “lhicevlenmedi”, ve “lkadinisgucu” “lgsyih” serilerinin düzeyde ve birinci farkı alındıktan sonraki birim kök test sonuçları verilmiştir. Tabloda üst sırada yer alan değerler hesaplanan t istatistik değeri iken, parantez içindeki veriler serinin olasılık (prob) değerlerini vermektedir. Serilerin durağanlık analizi % 5 (0,05) ve % 10 (0,10) güven aralıklarına göre yapılmıştır.

Prob < 0,05 ise H_0 hipotezi reddedilir; yani seride birim kök yoktur.

Prob > 0,05 ise H_0 hipotezi kabul edilir; yani seride birim kök vardır.

Prob < 0,10 ise H_0 hipotezi reddedilir; yani seride birim kök yoktur.

Prob > 0,10 ise H_0 hipotezi kabul edilir; yani seride birim kök vardır.

Bu durumda değişkenlerin durağanlık analizi şu şekildedir: “lgsyih” serisi düzey değerinde % 5 olasılık düzeyinde sabitli-trendli durumda iken durağandır. Birinci farkı alındıktan sonra ise sabitsiz-trendsiz durumda iken % 10 olasılık düzeyinde durağandır. “lbosandi”, “levli”, “lhicevlenmedi”, ve “lkadinisgucu” serileri ise düzey değerinde sabitli, sabitli-trendli ve sabitsiz-trendsiz tüm durumlarda durağan değil iken serilerin birinci farkı alındıktan sonra durağan hale gelmiştir. Bu durumda tüm değişkenler birinci farkta % 5 ve % 10 olasılık düzeyinde anlamlıdır ve durağandır.

2.1.2. PP (Phillips-Perron) Birim Kök Testi

DF testinde U_t hata terimlerinin bağımsız ve aynı şekilde dağıldığını varsayan Dickey ve Fuller, daha sonra gecikmeli fark terimlerini modele ekleyerek DF testini geliştirmişler ve ADF testini ortaya koymuşlardı. Phillips ve Perron ise, gecikmeli fark

terimlerini modele eklemeyen ve hata terimindeki seri korelasyonu göz önünde bulundurarak parametrik olmayan istatistiksel yöntemler geliştirmişlerdir. PP testinin asimptotik dağılımı ADF test istatistiği ile aynıdır (Gujarati ve Porter, 2008: 758).

Phillips ve Perron, birim kök testini iki en küçük kareler regresyon denklemi ile açıklamışlardır. Denklemler şu şekildedir:

$$y_t = \hat{\mu} + \hat{\alpha}y_{t-1} + \hat{u}_t \quad (45)$$

$$y_t = \tilde{\mu} + \tilde{\beta} (t-1/2T) + \tilde{\alpha}y_{t-1} + \tilde{u}_t \quad (46)$$

$t = 1, 2, \dots$: gözlem sayısını, u_t : hata terimini, $(\hat{\mu}, \hat{\alpha})$ ve $(\tilde{\mu}, \tilde{\beta}, \tilde{\alpha})$ ise en küçük kareler regresyon katsayılarını göstermektedir (Phillips ve Perron, 1988: 338).

Tablo 19: PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	PP testi		
	Sabitli	Sabitli & Trendli	Sabitsiz & Trendsiz
lbosandi	-1.407 (0.560)	-1.923 (0.608)	0.254 (0.750)
levli	-0.944 (0.754)	-1.753 (0.692)	0.319 (0.769)
lhicevlenmedi	-1.314 (0.604)	-2.544 (0.305)	-0.008 (0.669)
lkadinisgucu	-1.019 (0.727)	-1.933 (0.605)	0.151 (0.720)
lgsyih	-3.728 (0.010)**	-4.831 (0.004)**	-4.251 (0.999)
dlbosandi	-5.442 (0.000)**	-5.318 (0.001)**	-5.614 (0.000)**
dlevli	-2.683 (0.093)	-2.606 (0.280)	-2.796 (0.007)**
dlhicevlenmedi	-3.829 (0.009)**	-3.863 (0.033)**	-3.968 (0.000)**
dlkadinisgucu	-3.171 (0.036)**	-3.203 (0.110)	-3.287 (0.002)**
dlgsyih	-2.023 (0.275)	-1.701 (0.714)	-1.930 (0.050)*

Test istatistiği sonucuna göre **: % 5 düzeyi; *: % 10 düzeyindeki anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 19’da değişkenlerin Phillips-Perron (PP) birim kök testi sonuçları verilmiştir. Serilerin durağanlık analizi ADF test istatistiği sonuçlarıyla aynıdır. “lgsyih” serisi düzey değerinde sabitli ve sabitli-trendli durumda iken % 5 olasılık düzeyinde durağandır; “lbosandi”, “levli”, “lhicevlenmedi”, ve “lkadinisgucu” serileri ise birinci farkta durağan hale gelmiştir. “lgsyih” serisi ise birinci farkta % 10 olasılık düzeyinde sabitsiz-trendsiz durumda iken durağan hale gelmiştir. Bu durumda tüm seriler birinci farkta durağandır.

2.1.3. KPSS (Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin) Birim Kök Testi

KPSS testinin birim kök hipotezi, ADF ve PP birim kök testinden farklılık göstermektedir. ADF ve PP testinde sıfır hipotezi serinin durağan olmadığını ifade ederken, KPSS test istatistiği durağanlığın sıfır hipotezi altında gerçekleştiğini ve birim kökün alternatif hipotezde olduğunu ifade etmiştir. Bu durumda sıfır hipotezi, serinin trend durağanlığını göstermektedir. KPSS testi; serinin deterministik trend, rassal yürüyüş ve durağan hataların toplamından oluştuğunu ve rassal yürüyüşün sıfır varyansa eşit olduğu LM (Lagrange Çarpanı) sıfır hipotezini savunmuştur (Kwiatkowski, Phillips vd., 1992: 160-161).

$y_t = 1, 2, \dots, T$ durağanlığını test etmek istediğimiz gözlenen seriyi ifade etmek üzere; deterministik bir trend, rassal bir yürüyüş ve durağan bir hatanın toplamından oluşan denklem şu şekilde ifade edilir:

$$y_t = \xi t + r_t + \varepsilon_t \quad (47)$$

r_t : rassal yürüyüş, t : deterministik trend, ε_t : durağan hataları göstermektedir.

$$r_t = r_{t-1} + u_t \quad (48)$$

Burada $u_t \sim iid^*(0, \sigma_u^2)$. Başlangıç değeri olan r_0 , sabit kabul edilir ve kesişme işlevi görür. Durağanlık hipotezi basitçe $\sigma_u^2=0$ olarak ifade edilir. ε_t ’nin durağan olduğu varsayıldığından y_t sıfır hipotezi altında trend durağandır (Kwiatkowski, Phillips vd., 1992: 162).

*: bağımsız ve özdeş dağılan

KPSS test istatistiği hesaplanırken y_t kesme ve trend üzerinde regrese edildikten sonra elde edilen artıkların kısmi toplamı şu şekildedir:

$$S_t = \sum_{t=1}^T \varepsilon_t \quad (49)$$

Seride deterministik trendin olmaması durumunda ε_t , y_t 'nin sadece kesme üzerine regresesi ile oluşturulur.

Trend durağanlığı yerine, düzey durağanlığının sıfır hipotezi test edilmek istendiğinde ise ε_t , sadece bir kesişim üzerindeki y 'nin regresyonundan kalan artık olarak ($\varepsilon_t = y_t - \bar{y}$) tanımlanır ve test istatistiğinin yapısının geri kalanı değiştirilmez (Kwiatkowski, Phillips vd., 1992: 163). LM test istatistiği şu şekilde hesaplanır:

$$LM = \sum_{t=1}^T S_T^2 / \hat{\sigma}_\varepsilon^2 \quad (50)$$

Tablo 20: KPSS Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	KPSS testi	
	Sabitli	Sabitli & Trendli
lbosandi	0.497 (0.000)	0.115 (0.000)
levli	0.412 (0.000)	0.140 (0.000)
lhicevlenmedi	0.398 (0.000)	0.191 (0.001)
lkadinisgucu	0.386 (0.000)	0.147 (0.000)
lgsyih	0.678 (0.000)	0.148 (0.000)
dlbosandi	0.136 (0.806)**	0.129 (0.663)**
dlevli	0.190 (0.662)**	0.149 (0.642)**
dlhicevlenmedi	0.193 (0.982)**	0.138 (0.462)**
dlkadinisgucu	0.224 (0.840)**	0.159 (0.528)**
dlgsyih	0.401 (0.000)	0.160 (0.000)
ddlgsyih	0.177 (0.418)**	0.090 (0.207)**

** : Test istatistiği sonucuna göre % 5 düzeyindeki anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 20’de değişkenlerin LM test istatistik değeri ve parantez içinde olasılık değerleri verilmiştir. Test sonuçlarına göre; “lbosandi”, “levli”, “lhicevlenmedi”, “lkadinisgucu” ve “lgsyih” serileri düzey değerlerinde durağan değildir. “lbosandi”, “levli”, “lhicevlenmedi” ve “lkadinisgucu” serileri birinci farkta durağan hale gelirken “lgsyih” serisi ikinci farkta durağan hale gelmiştir. Ekonometrik analiz, serilerin durağanlık derecesini ADF ve PP test istatistiği sonuçlarını dikkate alarak yapılacaktır.

2.2. VAR ANALİZİ

Vektör Otoregresif VAR (p) modelleri, bir denklem sisteminde yer alan her bir değişkenin kendisi ve sistemdeki diğer değişkenlerin gecikmeli değerlerinin yer aldığı sistemi ifade etmektedir. İktisadi hayatta makroekonomik değişkenler, karşılıklı olarak birbirlerinden etkilenmektedirler. Değişkenler arasındaki ilişkinin karmaşık oluşu, birçok iktisadi olayın tek denklemliler yerine eşanlı denklemler aracılığıyla incelenmesini gerektirmiştir. VAR modellerinde içsel ve dışsal değişkenlere birlikte yer verilmekte ve hangi değişkenlerin dışsal olduğunun bir önemi olmamaktadır. Her bir denklemin ayrı ayrı tahmin edilebilmesi ve sistemde bağımlı değişkenlerin gecikmeli değerlerinin yer alıyor olması, ekonomide geleceğe yönelik önemli çıkarımlar yapılmasını mümkün kılmaktadır (Tarı ve Bozkurt, 2006: 4-5).

Sims (1980), VAR modelinin  kullanım amacı olduğunu öne srmiştir. Bunlar; ekonomik zaman serilerini tahmin etmek, ekonomik modelleri tasarlamak ve değerlendirmek, alternatif politika eylemlerinin sonuçlarını değerlendirmektir. Sims’e göre bir değişken, piyasanın bir kısmı için önemli iken diğer kısmını da etkilemekten dışlanamaz. Örneğin; Brezilya’daki hava durumu kahve arzı için önemliyse, talep için de önemlidir. Piyasanın talep tarafında yer alan ve Brezilya’daki kötü havayı fark eden insanlar, fiyatlarda artış olacağı beklentisiyle kahve stoklarlar. Sims, bu gibi tanımlama varsayımlarına dayalı modellerin kullanışlı olmadığını savunmuş ve VAR modelini şüpheli dışlama kısıtlamaları ile standart ekonometrik modellere bir alternatif olarak önermiştir (Sims, 1980: 2-6).

y_t değişkeninin p’inci dereceden VAR (p) modeli en basit ř şekilde yazılır:

$$y_t = B_0 + B_1y_{t-1} + \dots + B_p y_{t-p} + u_t \quad (51)$$

Burada, u_t hata terimidir ve y_{t-1}, \dots, y_{t-p} ile ilişkili değildir. Denklemde y_t değişkeninin p'inci dereceden gecikmeli değerleri yer almaktadır (Christiano, 2012: 1083).

VAR modelinde kullanılan değişkenlerin birim kök içermemesi (durağan olması) gerekmektedir. Bu nedenle durağan olmayan seriler öncelikle durağan hale getirilir. AIC veya SC gibi bilgi kriterleri aracılığıyla en küçük değerleri veren uygun gecikme uzunluğu (p) belirlenir (Gujarati ve Porter, 2008: 785).

Tablo 21: Gecikme Uzunluğu Seçim Kriteri Tablosu

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	300.0328	NA	1.06e-19	-29.50328	-29.25435*	-29.45469
1	332.3351	45.22312*	5.61e-20*	-30.23351	-28.73991	-29.94194*
2	359.4036	24.36166	8.21e-20	-30.44036*	-27.70209	-29.90582

LR: Sıralı modifiye test istatistiği (her test % 5 düzeyinde)

FPE: Son tahmin hatası

AIC: Akaike Bilgi Kriteri

SC: Schwarz Bilgi Kriteri

HQ: Hannan-Quinn Bilgi Kriteri

Tablo 21’de uygun gecikme uzunluğunun seçim kriteri tablosu verilmiştir. En küçük değerlerin ve en çok yıldızın olduğu gecikme birinci gecikmede olduğu için bu çalışmada VAR modelinin gecikme uzunluğu “1” olarak belirlenmiştir.

Uygun gecikme uzunluğu belirlenen çalışmanın VAR modeli tahmin sonuçları Tablo 22’deki gibidir:

Tablo 22: Vektör Otoregresif (VAR) Modeli Tahmin Sonuçları

	D(LGSYIH)	D(LKADINISGU CU)	D(LBOSANDI)	D(LEVLİ)	D(LHICEVLEN MEDI)
D(LGSYIH(-1))	0.865563 (0.11374) [7.60993]	-0.244573 (0.12245) [-1.99731]	-0.237293 (0.10103) [-2.34870]	-0.238515 (0.12977) [-1.83798]	-0.227921 (0.11832) [-1.92630]

D(LKADINISGUCU(-1))	-7.409716 (3.13287) [-2.36515]	-1.535980 (3.37277) [-0.45541]	-2.025346 (2.78280) [-0.72781]	-2.001023 (3.57436) [-0.55983]	-0.256152 (3.25900) [-0.07860]
D(LBOSANDI(-1))	0.858284 (0.33670) [2.54910]	-0.018757 (0.36248) [-0.05175]	-0.189510 (0.29908) [-0.63365]	-0.001774 (0.38415) [-0.00462]	-0.070554 (0.35026) [-0.20143]
D(LEVLI(-1))	5.480176 (2.20856) [2.48134]	1.443170 (2.37768) [0.60697]	1.599091 (1.96177) [0.81513]	1.924701 (2.51979) [0.76383]	0.266709 (2.29748) [0.11609]
D(LHICEVLENMEDI(-1))	1.911582 (1.06765) [1.79045]	-0.052221 (1.14941) [-0.04543]	-0.042483 (0.94835) [-0.04480]	0.033531 (1.21811) [0.02753]	-0.299325 (1.11064) [-0.26951]
C	-0.002782 (0.01206) [-0.23072]	0.019855 (0.01298) [1.52934]	0.019745 (0.01071) [1.84332]	0.019705 (0.01376) [1.43223]	0.019838 (0.01254) [1.58139]
R-squared	0.830040	0.305540	0.409488	0.335758	0.215467
Adj. R-squared	0.773387	0.074054	0.212650	0.114344	-0.046043
Sum sq. resids	0.007241	0.008393	0.005713	0.009426	0.007836
S.E. equation	0.021971	0.023654	0.019516	0.025068	0.022856
F-statistic	14.65121	1.319906	2.080335	1.516429	0.823933
Log likelihood	53.91358	52.36407	56.40194	51.14498	53.08466
Akaike AIC	-4.563198	-4.415626	-4.800185	-4.299522	-4.484253
Schwarz SC	-4.264763	-4.117191	-4.501750	-4.001087	-4.185818
Mean dependent	0.079629	0.000611	-0.000312	0.001978	-0.000104
S.D. dependent	0.046155	0.024582	0.021994	0.026637	0.022347
Determinant resid covariance (dof adj.)		2.45E-20			
Determinant resid covariance		4.55E-21			
Log likelihood		342.8249			
Akaike information criterion		-29.79285			
Schwarz criterion		-28.30068			

Uygun gecikme uzunluğu belirlendikten sonra, optimal gecikme sayısının test edilmesi gerekir. Bunun için sağlanması gereken 3 koşul vardır. Bunlar; istikrar koşulu, otokorelasyonsuzluk koşulu ve değişen varyans olmaması koşuludur.

2.2.1. İstikrar (Kararlılık) Koşulu

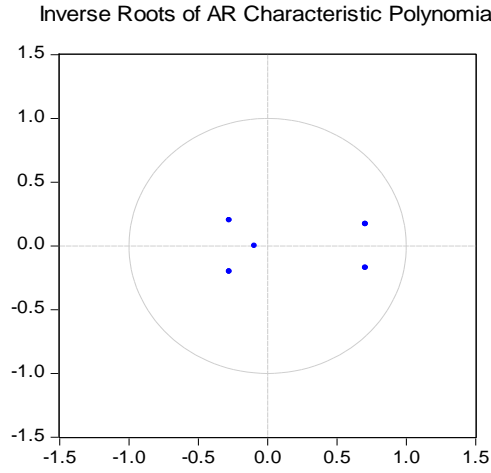
VAR modelinin istikrar sağlayabilmesi için karakteristik denklemin tüm AR köklerinin mutlak değerce 1'den küçük olması gerekmektedir. Denklem köklerinden en az birinin birim değere eşit olması durumunda VAR modeli kararlı değildir (Günsoy ve Özsoy, 2012: 36).

Tablo 23: VAR Modelinin Kararlılığı

Root	Modulus
0.705269 - 0.172358i	0.726024
0.705269 + 0.172358i	0.726024
-0.275406 - 0.200919i	0.340906
-0.275406 + 0.200919i	0.340906
-0.094274	0.094274

Tablo 23'te VAR modeli köklerinin hesaplanan modülüsleri verilmiştir. Görüldüğü üzere modülüslerin tamamı mutlak değerce 1'den küçüktür. Serilerin durağanlığı Şekil 5'te olduğu gibi birim daire kullanılarak da anlaşılabilir:

Şekil 5: VAR Modeli Karakteristik Köklerinin Birim Daire Görünümü

VAR modelinin karakteristik köklerinin tamamının birim daire içerisinde olması, modelin istikrarlı yani durağan olduğunu göstermektedir. Köklerden en az birinin birim daire dışında olması, modelin durağan olmadığını belirtir.

2.2.2. Otokorelasyonsuzluk Koşulu

Zaman serisi analizlerinde iki veya daha fazla değişken arasındaki birlikteliğin büyüklüğü veya derecesi otokovaryans ve otokorelasyon testi ile ölçülür. Korelasyon, iki

değişken arasındaki birlikte hareket etmenin bir ölçüsü iken; otokorelasyon, bir serinin herhangi bir dönemdeki değeri ile bir önceki veya sonraki dönem değeri arasındaki ilişkinin ölçüsünü ifade eder. Hata terimleri arasında ilişki olması durumunda otokorelasyon sorunu ortaya çıkar. Otokorelasyon durumunda EKK (En Küçük Kareler) tahmincileri sapmasız iken, hata teriminin varyansının tahmincisi sapmalıdır. Bu sebeple parametrelerin varyansları da sapmalı olmaktadır. u_i ve u_j rassal değişkenler olmak üzere, u rassal değişkeninde otokorelasyon varsa, iki değer arasındaki ilişki şu şekilde yazılır (Yavuz, 2009: 126):

$$E(u_i, u_j) \neq 0, (i \neq j) \quad (52)$$

Hata terimleri arasında otokorelasyonun varlığı genel olarak şu nedenlere dayanır: Modele bazı açıklayıcı değişkenlerin alınmaması, modelin matematiksel kalıbının yanlış belirlenmesi, bağımlı değişkenin hatalı ölçülmüş olması, verilerin sistematik olarak incelenmesi ve u rassal değişkeninin yanlış spesifikasyonudur (Yavuz, 2009: 127). Otokorelasyon sorununun saptanmasında kullanılan yöntemlerden biri LM testidir.

Tablo 24: VAR Modeli Otokorelasyon LM Testi Sonuçları

Lags	LM-Stat	Prob
1	19.46239	0.7744
2	37.63411	0.0502
3	16.64971	0.8941
4	35.85408	0.0738
5	18.70594	0.8110

Tablo 24'te VAR modelinin otokorelasyon LM testi sonuçları verilmiştir. Tablodan anlaşılacağı üzere prob değerleri % 5 düzeyinde anlamlıdır. Bu durumda analizde belirlediğimiz birinci gecikmede ve diğer gecikmelerde de otokorelasyona rastlanılmamıştır.

2.2.3. Değişen Varyans Olmaması Koşulu

Bir zaman serisinin varyansında sistematik bir değişme yoksa ve seri düzenli periyodik değişmeler ortaya çıkarmıyorsa seri durağandır. Aksi takdirde, dalgalanmanın

varyansının zaman boyunca sabit kalmaması serinin durağan olmadığını gösterir. Heteroskedastisiti (değişen varyans), aykırı değerlerin varlığının bir sonucu olarak da ortaya çıkabilir. Aykırı değer, diğer gözlemlere göre çok büyük veya çok küçük olan değeri ifade eder. Böyle bir gözlemin analize dâhil edilmesi veya hariç tutulması, regresyon analizinin sonuçlarını önemli ölçüde değiştirebilir (Gujarati ve Porter, 2008: 367).

u_i : her bir hata teriminin varyansı, σ^2 : sabit sayı olmak üzere heteroskedastisiti (değişen varyans) basitçe şu şekilde ifade edilir:

$$E(u_i^2) = \sigma_i^2 \quad i = 1, 2, \dots, n \quad (53)$$

X ve Y değişkenler olmak üzere iki değişkenli regresyon modelinde ise heteroskedastisiti (değişen varyans) şu şekildedir:

$$Y_i = \beta_1 + \beta_2 X_i + u_i \quad (54)$$

Burada X_i 'ye bağlı olan Y_i 'nin koşullu varyansı u_i 'ye eşit değildir. Eşit olması durumunda homoskedastisiti (eşit varyans) vardır (Gujarati ve Porter, 2008: 365).

Tablo 25: VAR Modeli Heteroskedastisiti (Değişen Varyans) Testi Sonucu

Joint test:		
Chi-sq	df	Prob.
159.0471	150	0.2910

Tablo 25'te VAR modelinin heteroskedastisiti test sonucu verilmiştir. Prob değeri % 5 düzeyinde anlamlı olduğu için H_0 hipotezi kabul edilir. Bu durumda modelde değişen varyans yoktur.

2.3. GRANGER NEDENSELLİK ANALİZİ

Granger nedensellik analizi, zaman serisi verilerini içeren regresyon denklemlerinde, bir değişkenin diğer değişkenlere olan nedenselliğini ve değişkenler arasındaki etkinin yönünü test etmek amacıyla kullanılır (Gujarati, 2004: 696). Koop, bu durumu A ve B olayları üzerinden şu şekilde açıklamıştır: “Zaman serisi verilerinde zaman geriye doğru işlemez. Yani A olayı B olayından önce meydana gelirse, A’nın B’ye neden olması mümkündür. Ancak B’nin A’ya neden olması mümkün değildir. Başka bir deyişle geçmişteki olaylar bugünkü olayların olmasına neden olabiliyorken, gelecekteki olaylar bugünkü olaylara neden olamaz (Koop, 2005: 187)”.

X ve Y iki değişken olmak üzere; eğer X değişkeni Y değişkenine neden oluyorsa X’teki değişiklikler Y’deki değişikliklerden önce gelmelidir. Bu nedenle Y’nin kendi geçmiş değerleri dâhil diğer değişkenler üzerindeki regresyonunda X’in geçmiş değerleri Y’nin şimdiki değerleri için açıklayıcı güce sahipse X’in Y’ye Granger nedeni olduğu söylenir (Gujarati, 2004: 697). Ancak Granger nedenselliğın geçerli olması, X’in Y’ye neden olduğunu garanti etmez. Bu sebeple “nedensellik” kavramı yerine “Granger nedensellik” kavramının tercih edilmesi daha doğrudur (Koop, 2005: 187).

Granger nedensellik testi için Y_t ’nin gecikmeli değerlerinin varlığında, Y_t zaman serisinin mevcut değerinin, X_t zaman serisinin geçmiş değerlerine karşı regresyonu en küçük kareler yöntemi ile tahmin edildiğinde denklemler en basit şu şekilde kurulur:

$$Y_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^k \alpha_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^k \beta_j X_{t-j} + u_t \quad (55)$$

$$X_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^k \alpha_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^k \beta_j X_{t-j} + e_t \quad (56)$$

Denklemlerde k, gecikme sayısını göstermektedir. X ve Y değişkenlerinin düzey değerlerinde durağan; u_t ve e_t hata terimlerinin ise ilişkisiz olduğu varsayılmıştır (Asghar, 2008: 75-76).

$$H_{0a} : \beta_1 = \beta_2 = \dots = \beta_k = 0 \quad (57)$$

$$H_{0b} : \alpha_1 = \alpha_2 = \dots = \alpha_k = 0 \quad (58)$$

→ H_{0a} ’nın kabul edilmesi ve H_{0b} ’nin reddedilmesi durumunda Y’den X’e tek yönlü bir nedensellik vardır.

→ H_{0a} 'nın reddedilmesi ve H_{0b} 'nin kabul edilmesi durumunda ise X'ten Y'ye tek yönlü bir nedensellik vardır.

→ H_{0a} ve H_{0b} 'nin ikisinin de reddedilmesi durumunda X ve Y arasında çift yönlü bir nedensellik var demektir.

→ H_{0a} ve H_{0b} 'nin ikisinin birden kabul edilmesi durumunda ise X ve Y birbirinden bağımsızdır (Asghar, 2008: 75-76).

Tablo 26: Granger Nedensellik Testi Sonuçları

A)

Dependent variable: D(LGSYIH)

Excluded	Chi-sq	df	Prob.
D(LKADINISGUCU)	5.593950	1	0.0180
D(LBOSANDI)	6.497890	1	0.0108
D(LEVLI)	6.157038	1	0.0131
D(LHICEVLENMEDI)	3.205713	1	0.0734
All	11.79498	4	0.0189

Yukarıda verilen A tablosunda bağımlı değişken; GSYIH'dir. KADINISGUCU, BOSANDI, EVLI ve HICEVLENMEDI değişkenleri ise bağımsız (dışsal) değişkenlerdir. Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken GSYIH'ye doğru olan Granger nedensellik analizi, olasılık değerleri % 5 anlamlılık düzeyine göre değerlendirildiğinde sonuçlar şu şekildedir:

- D(LKADINISGUCU)'den D(LGSYIH)'ye doğru Granger nedensellik vardır.
- D(LBOSANDI)'dan D(LGSYIH)'ye doğru Granger nedensellik vardır.
- D(LEVLI)'den D(LGSYH)'ye doğru Granger nedensellik vardır.
- D(LHICEVLENMEDI)'den D(LGSYIH)'ye doğru Granger nedensellik yoktur.

B)

Dependent variable: D(LKADINISGUCU)

Excluded	Chi-sq	df	Prob.
D(LGSYIH)	3.989255	1	0.0458
D(LBOSANDI)	0.002678	1	0.9587
D(LEVLI)	0.368407	1	0.5439
D(LHICEVLENMEDI)	0.002064	1	0.9638
All	5.738180	4	0.2196

Yukarıdaki B tablosunda bağımsız değişken olan GSYIH, BOSANDI, EVLI VE HICEVLENMEDI değişkenlerinin, bağımlı değişken olan KADINISGUCU'ne doğru Granger nedensellik testi sonuçları verilmiştir. Olasılık değerleri % 5 anlamlılık düzeyine göre değerlendirildiğinde sonuçlar şu şekildedir:

- D(LGSYIH)'den D(LKADINISGUCU)'ne doğru Granger nedensellik vardır.
- D(LBOSANDI)'dan D(LKADINISGUCU)'ne doğru Granger nedensellik yoktur.
- D(LEVLI)'den D(LKADINISGUCU)'ne doğru Granger nedensellik yoktur.
- D(LHICEVLENMEDI)'den D(LKADINISGUCU)'ne doğru Granger nedensellik yoktur.

C)

Dependent variable: D(LBOSANDI)

Excluded	Chi-sq	df	Prob.
D(LGSYIH)	5.516394	1	0.0188
D(LKADINISGUCU)	0.529708	1	0.4667
D(LEVLI)	0.664433	1	0.4150
D(LHICEVLENMEDI)	0.002007	1	0.9643
All	8.584992	4	0.0724

Yukarıdaki C tablosunda bağımsız değişken olan GSYİH, KADINISGUCU, EVLI ve HICEVLENMEDI değişkenlerinin bağımlı değişken olan BOSANDI'ya doğru Granger nedensellik testi sonucu verilmiştir. Olasılık değerleri % 5 anlamlılık düzeyine göre değerlendirildiğinde tablodan çıkan sonuç şu şekildedir:

- D(LGSYİH)'den D(LBOSANDI)'ya doğru Granger nedensellik vardır.
- D(LKADINISGUCU)'nden D(LBOSANDI)'ya doğru Granger nedensellik yoktur.
- D(LEVLI)'den D(LBOSANDI)'ya doğru Granger nedensellik yoktur.
- D(LHICEVLENMEDI)'den D(LBOSANDI)'ya doğru Granger nedensellik yoktur.

Her üç tablonun sonuçları değerlendirildiğinde Türkiye'de kadın işgücünden Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'ya doğru Granger nedensellik olduğu gibi GSYİH'den kadın işgücüne doğru da Granger nedensellik olduğu görülmektedir. Bu durumda kadın işgücü ile Gayri Safi Yurtiçi Hasıla arasında çift yönlü Granger nedensellik vardır. GSYİH, kadın işgücünün Granger nedeni olduğu gibi kadın işgücü de GSYİH'nin Granger nedenidir. Bunun yanında boşanmış kadınların işgücüne katılımı ile GSYİH arasında da çift yönlü nedensellik olduğu anlaşılmaktadır. Yani boşanan kadınların işgücüne katılma oranı GSYİH'nin Granger nedeni olduğu gibi, GSYİH de boşanmış kadınların işgücüne katılma oranının nedeni. Evli kadınların işgücüne katılımından GSYİH'ye doğru ise tek yönlü Granger nedensellik vardır. Hiç evlilik yapmamış kadınların işgücüne katılma oranı ile GSYİH arasında ise bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Sonuçlar bir tablo yardımıyla gösterilecek olursa şu şekildedir:

Tablo 27: Granger Nedensellik Analizinin Özet Sonuçları

D(LKADINISGUCU)	↔	D(LGSYİH)
D(LBOSANDI)	↔	D(LGSYİH)
D(LEVLI)	⇒	D(LGSYİH)

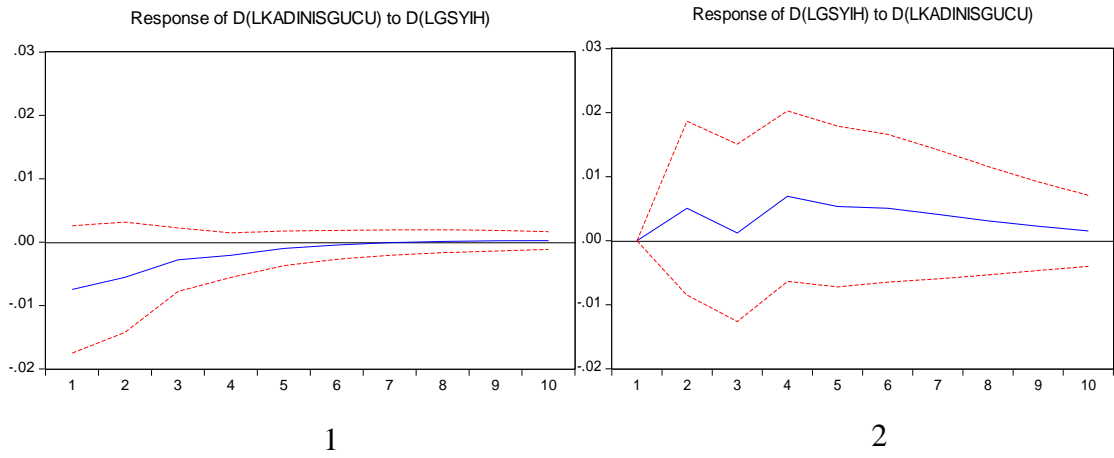
(↔) : çift yönlü nedensellik; (⇒) : tek yönlü nedensellik)

2.4. ETKİ-TEPKİ ANALİZİ

Etki-tepki fonksiyonu, bir şokun bir serinin davranışı üzerindeki etkisinin zaman profilini ölçer. Örneğin; t zamanında bir seriye verilen pozitif birim şokun etkisinin, daha sonra sisteme daha fazla şok gelmediği varsayılarak başka bir seri ile kıyaslanması etki-tepki analizini ifade eder. Şokun boyutu veya zamanlaması seriler arasında farklı kıyaslamalar yapılmasına olanak tanır. Bu anlamda şoklar ile ilgili 3 temel konu vardır. Bunlar; t zamanında sisteme ne tür şokların verildiği, t-1 zamanında (sisteme şok verilmeden önce) sistemin durumu ve t+1'den t+n'ye kadar sistemi vurması beklenen şoklardır (Pesaran ve Shin, 1998: 18).

Şekil 6'da D(LGSYİH) ve D(LKADINISGUCU) değişkenleri arasındaki etki-tepki fonksiyonları verilmiştir. İki değişken arasındaki grafikler 10 dönemlik periyodu kapsamaktadır. Kırmızı ve kesikli çizgiler “bir” standart hatalık güven sınırlarını gösterirken, mavi ve düz çizgiler nokta tahminlerini ifade etmektedir.

Şekil 6: Etki-Tepki Fonksiyonları

1 no'lu grafikte D(LKADINISGUCU)'ye verilen “bir” standart hatalık şokun, D(LGSYİH) üzerindeki cevabı verilmiştir. Buna göre D(LKADINISGUCU)'ye verilen “bir” birim şok, D(LGSYİH)'yi altıncı döneme kadar negatif etkiledikten sonra sıfır düzeyinde seyretmiş ve durgunluk göstermektedir. 2 no'lu grafikte ise D(LGSYİH)'de meydana gelen “bir” standart hatalık şokun D(LKADINISGUCU) değişkenine olan etkisi verilmiştir. Buna göre D(LGSYİH)'deki “bir” birimlik şok kadın işgücünü onuncu dönemin sonuna kadar devamlı pozitif etkilemektedir.

2.5. VARYANS AYRIŞTIRMASI

Varyans ayrıştırması VAR sistemindeki değişkenlerin, seçilen bir başka değişken üzerinde ne kadar etkili olduğunu belirlemek için kullanılır. Değişkenlerdeki her bir yüzde değişimin ne kadarının kendisinden, ne kadarının ise diğer değişkenlerden kaynaklandığını göstererek sistemin dinamik yapısı hakkında bilgi verir. Bu anlamda değişkenlerdeki her bir rassal şokun, gelecek dönemler için öngörünün hata varyansına olan etkisini ortaya çıkarmaya yarar (Aktaş, 2010: 127).

Tablo 28: Varyans Ayrıştırması Sonuçları

A)

Variance
decompositi
on of
D(LGSYIH)

Period	S.E.	D(LGSYIH)	D(LKADINISGU CU)	D(LBOSANDI)	D(LEVLI)	D(LHICEVLEN MEDI)
1	0.021971	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
2	0.027738	70.30169	3.341385	2.530656	6.107817	17.71845
3	0.033380	50.64273	2.440251	1.763198	24.16799	20.98583
4	0.037204	41.03940	5.463006	1.419934	30.52930	21.54836
5	0.039983	35.53300	6.508966	1.236167	35.50319	21.21868
6	0.041720	32.67628	7.452857	1.156293	37.98753	20.72704
7	0.042724	31.24634	8.033082	1.122191	39.26483	20.33356
8	0.043253	30.57973	8.355538	1.111615	39.87988	20.07324
9	0.043506	30.30058	8.528016	1.110105	40.13820	19.92310
10	0.043614	30.20132	8.608092	1.111429	40.23221	19.84695

Tablo A'da D(LGSYH), D(LKADINISGUCU), D(LBOSANDI), D(LEVLI) ve D(LHICEVLENMEDI) değişkenlerinin D(LGSYH) değişkeni üzerinde ne kadar etkili olduğu varyans ayrıştırması ile 10 dönemlik periyot halinde gösterilmiştir. Birinci dönemde D(LGSYH) değişkeni üzerindeki etkinin tamamı kendisinden kaynaklanırken, ikinci dönemde % 70'i kendisinden, % 6'sı D(LEVLI), % 17'si D(LHICEVLENMEDI) ve % 3'ü D(LKADINISGUCU) değişkeninden kaynaklanmaktadır. D(LGSYIH)'nin kendisi üzerindeki etkisi onuncu dönemin sonunda % 30'lara kadar düşerken, D(LEVLI) değişkeninin D(LGSYIH) üzerindeki etkisinin % 40'lara çıktığı görülmektedir. Ayrıştırma sonuçlarına göre D(LGSYIH) değişkeni üzerinde kendisinden sonra en çok D(LEVLI) ve D(HICEVLENMEDI) değişkenlerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu

durumda GSYH değişkeninin varyans ayrıştırması, Granger nedensellik testi sonuçlarıyla uyumludur.

B)

Variance
Decomposition
of
D(LKADINISG
UCU):

Period	S.E.	D(LGSYIH)	D(LKADINISGU CU)	D(LBOSANDI)	D(LEVLI)	D(LHICEVLEN MEDI)
1	0.023654	9.975548	90.02445	0.000000	0.000000	0.000000
2	0.025637	13.16837	77.47695	0.369452	8.969746	0.015479
3	0.026075	13.86569	76.25547	0.559030	8.734193	0.585608
4	0.026260	14.28985	75.18926	0.569397	8.865521	1.085971
5	0.026446	14.22861	74.21889	0.571461	9.432146	1.548890
6	0.026625	14.06490	73.34662	0.563960	10.15556	1.868967
7	0.026765	13.91900	72.74120	0.558483	10.72298	2.058339
8	0.026862	13.82128	72.33991	0.555779	11.12387	2.159167
9	0.026921	13.76729	72.10805	0.555049	11.36335	2.206269
10	0.026953	13.74214	71.98563	0.555194	11.49148	2.225553

Tablo B’de D(LGSYIH), D(LKADINISGUCU), D(LBOSANDI), D(LEVLI) ve D(LHICEVLENMEDI) değişkenlerinin D(LKADINISGUCU) değişkeni üzerindeki etkisi 10 dönemlik periyot halinde varyans ayrıştırması ile gösterilmiştir. Birinci dönemde D(LKADINISGUCU)’nun % 90’ı kendisinden kaynaklanırken % 9’unun D(LGSYIH) değişkeninden kaynaklandığı görülmektedir. Bu etki ikinci dönemde D(LGSYIH) değişkeninde % 13’e yükselmiş; D(LKADINISGUCU) değişkeninde ise % 77’ye düşmüştür. D(LGSYIH) değişkeninin onuncu dönemde KADINISGUCU değişkeni üzerindeki etkisi % 13, kendisi üzerindeki etkisi % 71, D(LBOSANDI) değişkeni üzerindeki etkisi % 0, D(LEVLI) değişkeni üzerindeki etkisi % 11, D(LHICEVLENMEDI) değişkeni üzerindeki etkisi ise % 2 olarak gerçekleşmiştir. Sonuçlara göre D(LKADINISGUCU) değişkeni üzerinde yine en çok kendisi etkili iken D(LKADINISGUCU)’nu takiben D(LGSYIH) değişkeni gelmektedir. Bu durumda D(LKADINISGUCU) değişkeninin varyans ayrıştırması sonuçları Granger nedensellik testinin sonuçlarıyla uyumludur.

SONUÇ

İşgücüne katılma oranı, bir ülkede çalışan veya iş aramakta olan 15 yaşın üzerindeki aktif nüfusun payıdır. Bu nüfusun önemli bir bölümünü kadın çalışanlar oluşturmaktadır. Türk kadını Osmanlı tarihinde ağırlıklı olarak tarım sektörü ve ev içi ekonomik faaliyetlerle başladığı çalışma hayatına, günümüzde birçok sektörde varlığını göstererek devam etmektedir. Cumhuriyet Dönemi'nde kadına tanınan haklar, kadın-erkek eşitliği tartışmasını gündeme getirmiş ve kadınların da erkekler kadar ekonomide yer alması gerektiğini göstermiştir. Türkiye ekonomisine katkıda bulunan kadın çalışanların sayısı her ne kadar artış göstermiş olsa da, kadın işgücü erkek işgücünün çok daha gerisindedir. Şöyle ki; 2020 yılında erkek işgücüne katılma oranı % 68,2 iken, kadın işgücüne katılma oranı % 30,9 olarak gerçekleşmiştir. Bunun en önemli sebebi, ülkemizde kadınları iş hayatına teşvik edici politikaların olduğu kadar engelleyici unsurların da olmuş olmasıdır.

Kadın işgücünü etkileyen en önemli unsur eğitimidir. Bir ülkede eğitimin yaygınlaşması ve kız çocuklarının eğitilmesi, sosyal statüyü artırarak kadınların daha yüksek gelir elde etmesini sağlar. Ülkemizde işgücünde yer alan kadınların en yüksek oranını yükseköğretim mezunu kadınlar oluştururken, en düşük oranını okur-yazar olmayan kesim oluşturmaktadır. İstihdam edilen kadınların en çok yer aldığı meslek grubu ise hizmet ve satış elemanlığı iken, bunu profesyonel meslek mensupları takip etmektedir. İşteki durumlarına göre değerlendirildiğinde ise kadınların en çok ücretli veya yevmiyeli çalıştıkları görülmektedir. Bunu ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınlar takip etmekte olup, en düşük kategoriyi işveren sıfatındaki kadınlar oluşturmaktadır.

Türkiye'de kadın işgücü oranları, bazı gelişmiş ülkelerin verileriyle kıyaslandığında durum pek iç açıcı değildir. Örneğin; 2020 yılı verilerine bakıldığında kadın işgücüne katılma oranları İsveç'te % 70,4, Norveç'te % 62, Avusturalya'da % 60,2 ve Kanada'da % 59,5 olarak gerçekleşirken Türkiye'de % 30,9 olarak gerçekleşmiştir. İşsizlik rakamları da keza gelişmiş ülkelerin aksine çok yüksektir. İtalya, Belçika, Danimarka, Almanya, Norveç gibi ülkelerde 1990 yılından bu yana kadın işsizlik oranlarında düşüş gerçekleşirken; Türkiye'de bu oran 1990 yılında % 8,5 iken, 2020 yılında % 15'e yükselmiştir. Türkiye'de kadın işgücünün dünya ortalamasının ve birçok gelişmiş ülkenin gerisinde kalmasının birçok nedeni vardır. Bunlardan en önemlisi de

Ülkemizdeki kadın-erkek eitsizliğidir. Ataerkil zihniyetin bir ürünü olarak toplumun kadına biçtiği bazı roller, kadının işgücüne katılmasını kısıtlamaktadır. Eitsizliğe maruz bırakılan kadın, hem kadın-erkek ücret eitsizliğiyle karılamakta, hem de anne olması rolüyle i hayatında dilediği gibi yer edinememektedir. Bu anlamda devletimize büyük sorumluluklar düşmektedir. Kadın-erkek istihdam eşitliğini sağlayıcı politikalar ortaya konmalı ve var olan yasal düzenlemeler artırılmalıdır. Böylelikle Türkiye’de kadın işgücü oranları, gelimi ülkelerin kadın işgücü oranlarıyla yarıabilir hale gelecektir.

Ülkemizde kadınların i hayatında aktif rol alabilmeleri için işgücü önündeki kısıtlayıcı engellerin ortadan kaldırılması gerekmektedir. Örneğin; kadın işgücü verilerini ya faktörünü ele alarak incelediğimizde kadınların 25 yaından sonra işgücü oranlarında bir d mevcuttur. Bunun en önemli nedenlerinden biri, kadınların belirli bir yatan sonra ocuk bakım sorumluluğu ile karılamı olmalarıdır. TK’in 2019 yılı hanehalkına yönelik yaptığı anket çalışmasının sonucuna göre, 25-49 ya grubunda yer alan ve 3 yaın altında çocuğu bulunan kadınların istihdam oranı % 26,7 iken, çocuğu olmayan kadınların istihdam oranı % 52,8’dir. Bu durumda, ocuk yetiştirmek büyük oranda yalnızca kadının sorumluluğundadır ve ocuk sahibi olmak kadın işgücünü olumsuz yönde etkilemektedir. Günümüzde birçok işverenin evli ve çocuklu kadınlar yerine bekâr ve çocuksuz kadınlar tercih ettiği bilinmektedir. Çünkü çocuklu bir kadının doğumdan önce ve doğumdan sonra izin haklarını kullanacak olması işverenler tarafından maliyet artırıcı bir unsur olarak görülmektedir. Bu nedenle ie alım sürecinde kadınlara evlilik ve ocuk isteği gibi düşünceleri maalesef hlen sorgulanmaktadır. ocuk bakım yuvalarının ve krelerin az sayıda olması, mevcut krelerin de ücretlerinin fazla olması gibi nedenler çocuklu kadınların işgücüne çekimser yaklaşmasına neden olmaktadır. Bu sorunun çözülebilmesi için, işyerlerinde kre veya bakım evlerinin sayısının artırılması gerekmektedir. Emzirme odaları ve ocuk bakım yuvalarının kurulması kadınların işgücüne katılımını olumlu yönde etkileyecektir.

Kadın işgücü önündeki engellerden bir diğeri kayıt dışı istihdam sorunudur. Ülkemizde cretli veya yevmiyeli çalışan kadınlardan sonra en çok ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınlar gelmektedir. Kırsal bölgede ücretsiz aile işçisi konumunda olan kadınlar, kente göç ettiklerinde niteliksiz ve eğitimsiz oldukları için piyasaya giriş ve çıkışın kolay olduğu, sosyal ve idari sorunlarla karılamadıkları ve esnek çalışma saatleri içeren ilere yönelmektedirler. ocuk bakıcılığı ve evlere gündelik temizlik gibi işlerde

çalışan kadınların büyük bir çoğunluğu iş hayatında yer almalarına rağmen herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı değildirler. Bunun nedenlerinden biri, kadınların yaptıkları işi değersiz görüp kendilerini “ev hanımı” olarak nitelendirmeleridir. Bir diğer nedeni de kadınların yasal haklarını tam olarak bilmemelerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü çocuk bakıcılığı yapan bir kadının da sigortalı çalıştırılma zorunluluğu vardır. Bu anlamda kadınların bilinçlendirilmesi ve buna yönelik çalışmalar ortaya konulması son derece önemlidir.

Kadın işgücünü etkileyen en önemli unsurlardan biri de medeni durum faktörüdür. Kadının hiç evlilik yapmamış olması, evli olması veya boşanmış olması işgücünde yer almasını büyük oranda etkiler vaziyettedir. Erken yaşlardaki evlilik, kadınların eğitimlerini aksatmasına ve iş hayatına çekimser yaklaşımlarına neden olurken, ilerleyen yaşlardaki evlilik kadınların işgücüne katılmalarını olumlu yönde etkilemektedir. TÜİK verilerine göre, ortalama evlilik yaşı 2001 yılında 23 yaş iken; 2020’de 27’ye yükselmiştir. Bu durum, aynı zamanda kadınların daha geç anne olmasına sebep olarak işgücüne katılmalarını teşvik edici olmuştur. Boşanma oranlarındaki değişimler de kadını işgücüne yönlendiren etmenlerden biridir. Boşanmanın kadınlar üzerinde ekonomik anlamda yıkıcı etkiler bırakması, kadınların işgücüne katılma kararlarını pozitif anlamda etkilemektedir. Boşanmış kadınlar, eski eşlerinden yeterli nafaka alamamaları ve boşanmadan önce iş sahibi olamamaları gibi sebeplerle kendi ayakları üzerinde durabilmek için iş hayatına atılmak istemektedirler. Nitekim 2020 yılında işgücünde yer alan kadınların en büyük çoğunluğunu % 46 ile boşanmış kadınlar oluşturmaktadır.

Bu doğrultuda, çalışmada ülkemizde hem ekonomik büyüme ile kadın işgücü arasındaki ilişki; hem de ekonomik büyüme ile kadının medeni durumu arasındaki ilişki Granger nedensellik yöntemi ile test edilmiştir. Sonuçlara göre ekonomik büyüme ile kadın işgücü arasında çift yönlü Granger nedensellik vardır. Yani kadın işgücü GSYİH’nin nedeni olduğu gibi, GSYİH de kadın işgücünün Granger nedenidir. Aynı şekilde boşanmış kadınların işgücüne katılma oranı ile GSYİH arasında da çift yönlü Granger nedensellik bulunmuştur. Böylece boşanmış kadınların işgücüne katılması GSYİH’nin nedeni olduğu gibi, GSYİH de boşanmış kadınların işgücüne katılma nedenidir. Evli kadınların işgücüne katılmasından GSYİH’ye doğru ise tek yönlü Granger nedensellik vardır. Hiç evlilik yapmamış kadınların GSYİH ile arasında ise Granger nedensellik tespit edilememiştir.

KAYNAKLAR

KİTAPLAR

- BARBER William J., *A History of Economic Thought*, Wesleyan University Press, 1999.
- BARRO Robert J. – Xavier I. Sala-i Martin, *Economic Growth*, The MIT Press, 1999.
- BERBER Metin, *İktisadi Büyüme ve Kalkınma*, 7.B., Bursa: Ekin Yayınevi, 2019.
- BERG Hendrik Van Den, Joshua J. LEWER, *International Trade and Economic Growth*, Routledge, 2007.
- BERTRAND Richard L., *Theories and Effects of Economic Growth*, Nova Science Publishers, 2011.
- ÇİTÇİ Oya, *Kadın Sorunu ve Türkiye’de Kamu Görevlisi Kadınlar*, Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 1982.
- ENGELS Friedrich, *The Origin Of The Family, Private Property and The State*, Electric Book Co, 2001.
- GRAVES Darrel, *Labor Force Partipication Rate: Declines, Implications and Causes*, Nova Science Publishers, 2014.
- HİÇ Mükerrerem, *Büyüme ve Gelişme Ekonomisi*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1994.
- HUDSON Edward A., *Economic Growth: How It Works and How It Transformed the World*, Vernon Press, 2015.
- İŞİĞİÇOK Özlem, *İstihdam ve İşsizlik*, 2.B., Bursa: Dora Yayınevi, 2014.
- JONES Charles I., *İktisadi Büyümeye Giriş*, Çev. Sanlı Ateş ve İsmail Tuncer, İstanbul: Literatür Yayınları, 2001.
- KEYNES J.M., *İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*, Çev. Asım Baltacıgil, İstanbul: Minnetoğlu Yayınları, 1980.
- LEWIS W. Arthur, *Theory of Economic Growth*, Routledge, C.7, 2005.
- LIPSEY Richard G., Kenneth I. CARLOW – Clifford T. BEKAR, *Economic Transformations: General Purpose Technologies and Long-Term Economic Growth*, OUP Oxford, 2005.
- MAKAL Ahmet, Gülay TOKSÖZ, *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emeği*, 1.B., Ankara: İmge Kitabevi, 2015.
- MARX Karl, *Kapital*, Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, C.1, 6.B., İstanbul: Yordam Yayınları, 2012.
- PRESS Salem, *Economic Growth & Development*, 2.B., Business Referance Guide, 2017.
- RICARDO David, *Principles of Political Economy and Taxation*, Penguin Books, 1817.
- ROBERTS Mark, Mark SETTERFIELD, *Economic Growth: New Directions in Theory and Policy*, Edward Elgar Publishing, 2007.

- ROSTOW W.W., *Theorists of Economic Growth From David Hume to the Present: With a Perspective on the Next Century*, Oxford University Press, 1990.
- SENGUPTA Jati, *Theory of Innovation: A New Paradigm of Growth*, Springer, 2014.
- SMITH Adam, *Wealth of Nations*, Wordsworth Editions, 2013.
- TOKSÖZ Gülay, *Kalkınmada Kadın Emeği*, 2.B., İstanbul: Varlık Yayınları, 2018.
- ÜZÜMCÜ Adem, *İktisadi Büyüme (Teori, Model ve Türkiye Üzerine Gözlemler)*, 3.B., İstanbul: Beta Yayıncılık, 2018.
- VENKATESAN Madhavi, Giuliano LUONGO, *Sustainable Economic Growth and Decent Work For All*, 1.B., Emerald Publishing, 2019.
- YELDAN Erineç, *İktisadi Büyüme ve Bölüşüm Teorileri*, 2.B., Ankara: Efil Yayınevi, 2011.

MAKALELER

- ACEMOĞLU Daron, “Economic Growth and Development in the Undergraduate Curriculum”, *The Journal of Economic Education*, S.44, N.2, 2013, ss. 169-177.
- AFŞAR Bilge, Süleyman ÖĞREKÇİ, “Tarihsel Süreçte Kadının Gelişimi ve Ekonomideki Rolü: Toplayıcı Kadından Günümüz Kadınına Dönüşüm”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, C.17, S.1, 2015, ss. 65-86.
- AĞIR Hüseyin, Sena TÜRKMEN, “Ekonomik Büyüme Etkisi Bakımından Doğal Kaynaklar: Dinamik Panel Veri Analizi”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, S.19, N.3, 2020, ss. 840-852.
- AKDEMİR Sevim, Fatma ÖZAKTAŞ, Nagihan AKSOY, “Türkiye’de ve Seçilmiş Ülkelerde Kadının İşgücü Piyasasındaki Yeri”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, V.43, 2018, ss. 184-202.
- AKGEYİK Tekin, “Türkiye’de Kadınların İşgücü Piyasasına Katılımını Etkileyen Faktörler: TÜİK Verileri Üzerine Bir Analiz”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S.70, 2017, ss. 31-53.
- AKSU Levent, “İktisat Ekollerinin İktisadi Büyüme Konusundaki Düşünceleri ve Modellerinin Analizi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.208, 2014, ss. 351-392.
- AKTAŞ Cüneyt, “Türkiye’de Reel Döviz Kuru ile İhracat ve İthalat Arasındaki İlişkinin Var Tekniğiyle Analizi”, *Z.K.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, C.6, S.11, 2010, ss. 123-140.
- ANKER Richard, “Theories of Occupational Segregation by Sex: An Overview”, *International Labour Review*, C.136, N.3, 1997, ss. 315-339.
- APPIAH Elizabeth N., “Female Labor Force Participation and Economic Growth in Developing Countries”, *Global Journal of Human-Social Science: E-Economics*, C.18, N.2, 2018, ss. 1-6.

- ASGHAR Zahid, "Simulation Evidence on Granger Causality in Presence of a Confounding Variable", *International Journal of Applied Econometrics and Quantitative Studies*, C.5, S.2, 2008, ss. 71-86.
- ASLAN Gürdal, "İşgücü Piyasası Durumu, İstihdam ve Maddi Yoksunluğun Algılanan Sağlık Üzerine Etkileri", *Çalışma İlişkileri Dergisi*, C.11, S.1, 2020, ss. 53-68.
- ATAMAN Muhittin, "Feminizm: Geleneksel Uluslararası İlişkiler Teorilerine Alternatif Yaklaşımlar Demeti", *Alternatif Politika*, C.1, S.1, 2009, ss. 1-41.
- AWAN Abdul Ghafoor, "Human Capital: Driving Force of Economic Growth in Selected Emerging Economies", *Global Disclosure of Economics and Business*, C.1, N.1, 2012, ss. 9-26.
- BARRO Robert J., "Determinants Of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study", *National Bureau of Economic Research Working Paper*, No. 5698, 1996, ss. 1-118.
- BERBER Metin, Burçin YILMAZ ESER, "Türkiye’de Kadın İstihdamı: Ülke ve Bölge Düzeyinde Sektörel Analiz", *İş, Güç: Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, C.10, S.2, 2008, ss.1-16.
- BERGHEIM Stefan, "Human Capital is the Key to Growth Success Stories and Policies For 2020", *Deutsche Bank Research*, 2015, ss. 1-18.
- BODKIN Ronald G., "Women’s Agency in Classical Economic Thought: Adam Smith, Harriet Taylor Mill and J. S. Mill", *Feminist Economics*, C.5, N.1, 1999, ss. 45-60.
- BUTOS William N., "The Keynes Perplex", *The Independent Review*, C.24, S.4, 2020, ss. 543-555.
- CHRISTIANO Lawrence J., "Christopher A. Sims and Vector Autoregressions", *Scand J. Of Economics*, C.114, N.4, 2012, ss. 1082-1104.
- COSTABILE Lilia, Bob ROWTHORN, "Malthus’s Theory of Wages and Growth", *The Economic Journal*, S.95, N.378, 1985, ss. 418-437.
- ÇETİN Işın, Mustafa SEVÜKTEKİN, "Türkiye’de Kadın İstihdamının Geleceği", *Paradoks Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, C.10, S.2, 2014, ss. 52-83.
- ÇINAR Serkan, "Doğal Kaynaklar ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler Örneği", *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, C.37, S.2, 2015, ss. 171-190.
- DEDEOĞLU Saniye, "Eşitlik mi Ayrımcılık mı? Türkiye’de Sosyal Devlet, Cinsiyet Eşitliği Politikaları ve Kadın İstihdamı", *Çalışma ve Toplum Dergisi*, S.2, 2009, ss. 41-54.
- DEMİR Osman, "Durgun Durum Büyümeden İçsel Büyümeye", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.3, N.1, 2002, ss. 1-16.
- DOMAR Evsey D., "Capital Expansion, Rate of Growth and Employment", *Journal Of The Econometric Society*, C.14, N.2, 1946, ss. 137-147.

- DRAGOI Doina, “Harrod-Domar Economic Growth Model in Classical and Neoclassical Theory”, *Constantin Brancuși Economy Series*, N.6, 2019, ss. 281-287.
- DURMAZ Şerife, “İşgücü Piyasasında Kadınlar ve Karşılaştıkları Engeller”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.2, S.3, 2016, ss. 37-60.
- DÜCAN Engin, Melike A. POLAT, “Kadın İstihdamının Ekonomik Büyümeye Etkisi: OECD Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 26, S.1, 2017, ss. 155-170.
- EASTERLY William R., Deborah L. WETZEL, “Policy Determinants of Growth: Survey of Theory and Evidence”, *The World Bank Working Paper Series*, No.343,1989, ss. 1-38.
- ERALP Anıl, Şahika GÖKMEN, “Ortalama Evlilik Yaşının Yükselmesini Etkileyen Faktörler ve Cinsiyete Göre Farklılıklar”, *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, C.7, N.20, ss. 395-412.
- ERBAY Ercüment, Tarık TUNCAY, “Sosyal Hizmet Bakışıyla Kadın İstihdamı”, *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, C.17, S.2, 2006, ss. 25-40.
- ERDOĞAN Savaş, Sema YAŞAR, “Türkiye’de Kadın İstihdamının Gelişimi: Konya-Karaman Örneği”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C.20, S.34, 2018, ss. 18-28.
- FOLASADE Popoola B., Ayoola J. OLAREWAJU, “A Comparative Analysis of The Relationship Between Female Labour Force Participation And Economic Growth: A Case Study of Nigeria and Ghana”, *Journal of Academic Research in Economics*”, C.11, S.3, 2019, ss. 705-724.
- GOLDIN Claudia D., “The Role of World War II in the Rise of Women’s Employment”, *The American Economic Review*, C.81, N.4, 1991, ss. 741-756.
- GROSSMAN Gene M., Elhanan HELPMAN, “Quality Ladders In The Theory Of Growth”, *National Bureau of Economic Research Working Paper*, No. 3099, 1989, ss. 1-41.
- GÜNŞOY Güler, Ceyda ÖZSOY, “Türkiye’de Kadın İşgücü, Eğitim ve Büyüme İlişkisinin VAR Analizi”, *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, C.49, S.568, 2012, ss. 23-42.
- HARROD Roy F., “An Essay in Dynamic Theory”, *The Economic Journal*, C.49. N.193, 1939, ss. 14-33.
- HOSPERS Gest-Jan, “Joseph Schumpeter and His Legacy in Innovation Studies”, *Knowledge, Technology & Policy*, C.18, N.3, 2005, ss. 20-37.
- HOWITT Peter, “Endogenous Growth, Productivity and Economic Policy: A Progress Report”, *International Productivity Monitör*, No.8, 2004, ss. 3-15.
- JONES Charles I., “R&D Based Models of Economic Growth”, *Journal of Political Economy*, C.103, N.4, 1995, ss. 759-783.

- JONES Charles I., “Paul Romer: Ideas, Nonrivalry and Endogenous Growth”, *Journal of Economics*, C.121, N.3, 2019, ss. 859-883.
- KALAYCI İrfan, “Feminist İktisat: Toplumsal Cinsiyet Eşitliğine Seçenek Bir Bakış”, *Avrupa Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.12, 2017, ss. 533-542.
- KALELİ Ebubekir, Coşkun KARACA, “Türkiye’de Kayıt Dışı İstihdama İlişkin Çözüm Önerileri”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, S.44, 2019, ss. 769-792.
- KARABIYIK İlyas, “Türkiye’de Çalışma Hayatında Kadın İstihdamı”, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, C.32, S.1, 2012, ss. 231-260.
- KARAGÜL Mehmet, “Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeyle İlişkisi ve Etkin Kullanımı”, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, S.5, 2003, ss. 79-90.
- KARLILAR Selin, Gülsen KIRAL, “Kadın İşgücüne Katılımı ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Ülke Grupları İçin Panel Veri Analizi”, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, C.54, S.2, 2019, ss. 935-948.
- KASA Hicran, Volkan ALPTEKİN, “Türkiye’de Kadın İşgücünün Büyümeye Etkisi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, C.18, S.1, 2015, ss. 1-24.
- KAYA Gizem, Raziye SELİM, “Türkiye’de Cinsiyete Bağlı Ücret Eşitsizliği”, *Press Academia Procedia*, V.7, 2018, ss. 408-413.
- KILIÇ Dilek, Selcen ÖZTÜRK, “Türkiye’de Kadınların İşgücüne Katılımı Önündeki Engeller ve Çözüm Yolları: Bir Ampirik Uygulama”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 47, S.1, 2014, ss. 107-130.
- KILINÇ Şahbaz Nazan, “Küresel Eğilimler Çerçevesinde Kadın İstihdamı”, *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, C.4, S.9, 2015, ss.120-135.
- KIZILGÖL, Özlem Ayvaz, “Kadınların İşgücüne Katılımının Belirleyicileri: Ekonometrik Bir Analiz”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, C.13, S.1, 2012, ss. 88-101.
- KİBRİTÇİOĞLU Aykut, “İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri”, *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.53, N.1-4, 1998, ss. 207-230.
- KOÇ Aylin, “Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yatay Kesit Analizi ile AB Ülkeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Maliye Dergisi*, S.165, 2013, ss. 241-258.
- KORKMAZ Adem, Gülsüm KORKUT, “Türkiye’de Kadının İşgücüne Katılımının Belirleyicileri”, *SDÜ İ.İ.B.F. Dergisi*, C.17, S.2, 2012, ss. 41-65.
- KORKMAZ Murat, Nur Dilbaz ALACAHAN, “Türkiye’de Formel Piyasaya Yönelmede Kadın İşgücü Arzı ve GSYH Etkileri: Ampirik Bir Çalışma”, *Electronic Turkish Studies*, C.8, S.7, 2013, ss. 887-900.
- KUZNETS, Simon, “Modern Economic Growth: Findings and Reflections”, *The American Economic Association*, S.63, N.3, 1973, ss. 247-258.

- KWIATKOWSKI Denis, Peter PHILLIPS, Peter SCHMIDT, Yongcheol SHIN, “Testing the Null Hypothesis of Stationarity Against the Alternative of a Unit Root: How Sure Are We That Economic Time Series Have a Unit Root?”, *Journal of Econometrics*, C.54, S.1-3., 1992, ss. 159-178.
- LAHOTI Rahul, Hema SWAMINATHAN, “Economic Development and Female Labor Force Participation in India”, *IIM Bangalore Research Paper*, N.414, 2013, ss. 1-47.
- LECHMAN Ewa, Harleen KAUR, “Economic Growth and Female Labor Force Participation-Verifying The U-Feminization Hypothesis. New Evidence For 162 Countries Over The Period 1990-2012”, *Economics and Sociology*, C.8, N.1, 2015, ss. 246-257.
- LUCAS Robert E., “On The Mechanics of Economic Development”, *Journal of Monetary Economics*, S.22, 1988, ss. 3-42.
- LUCI Angela, “Female Labour Market Participation and Economic Growth”, *International Journal of Innovation and Sustainable Development*, C.4, S.3, 2009, ss. 97-108.
- MAKAL Ahmet, “Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Emegi”, *Çalışma ve Toplum*, C.2, S.25, 2010, ss. 13-40.
- MAKAL Ahmet, “Türkiye’de 1950-1965 Döneminde Ücretli Kadın Emegine İlişkin Gelişmeler”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.56, S.2, 2011, ss. 117-155.
- MAMMEN Kristin, Christina PAXSON, “Women’s Work and Economics Development”, *Journal of Economic Perspectives*, C.14, S.4, 2000, ss. 141-164.
- MCGRATTAN Ellen R., “A Defence of AK Growth Models”, *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review*, S.22, N.4, 1998, ss. 13-26.
- MUJAHID Nooreen, Naeem Uz ZAFAR, “Economic Growth-Female Labour Force Participation Nexus: An Empirical Evidence for Pakistan”, *The Pakistan Development Review*, C.51, S.4, 2012, ss. 565-586.
- MURPHY Kevin M., Robert H. TOPEL, “Human Capital Investment, Inequality and Economic Growth”, *Journal of Labor Economics*, C.34, N.2, 2016, ss. 99-127.
- NELSON Julie A., “Feminism and Economics”, *Journal of Economic Perspectives*, C.9, N.2, 1995, ss. 131-148.
- NORDHAUS William D., “Lethal Model 2: The Limits to Growth Revisited”, *Brooking Papers On Economic Activity*, C.2, 1992, ss. 1-59.
- ÖNDER Nurcan, “Türkiye’de Kadın İşgücünün Görünümü”, *Çalışma Dünyası Dergisi*, C.1, S.1, 2013, ss. 35-61.
- ÖRÜCÜ Edip, Recep KILIÇ, Taşkın KILIÇ, “Cam Tavan Sendromu ve Kadınların Üst Düzey Yönetici Pozisyonuna Yükselmelerindeki Engeller: Balıkesir İli Örneği”, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, C.14, S.2, 2007, ss. 117-135.

- ÖZER Mustafa, Kemal BİÇERLİ, “Türkiye’de Kadın İşgücünün Panel Veri Analizi”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.3, N.1, 2003, ss. 55-86.
- ÖZKAN Bülent, Gökçen Sayar ÖZKAN, “Kadın Çalışanlara Yönelik Ücret Ayrımcılığı ve Kadın Ücretlerinin Belirleyicilerine Yönelik Bir Araştırma”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, S.1, 2010, ss. 91-103.
- PALAZ Serap, “Türkiye’de Cinsiyet Ayrımcılığı Analizinde Neoklasik Yaklaşım Karşı Kurumcu Yaklaşım: Eşitliği Sağlayıcı Politika Önerileri”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.6, S.9, 2003, ss. 87-109.
- PARLAKTUNA İnci, “Türkiye’de Cinsiyete Dayalı Mesleki Ayrımcılığın Analizi”, *Ege Akademik Bakış*, C.10, S.4, 2010, ss. 1217-1230.
- PATA Uğur Korkut, “Türkiye’de Kadın İstihdamı ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Testleri ile Sektörel Bir Analiz”, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, C.21, 2018, ss. 135-150.
- PERELMAN Sergio, “R&D, Technological Progress and Efficiency Change in Industrial Activities”, *Review of Income and Wealth*, S.41, N.3, 1995, ss. 349-366.
- PESARAN H. Hashem, Yongcheol SHIN, Generalized Impulse Response Analysis in Linear Multivariate Models”, *Economics Letters*, C.58, S.1, 1998, ss. 17-29.
- RANKIN Bruce H., Işık A. AYTAÇ, “Gender Inequality in Schooling: The Case of Turkey”, *Sociology of Education*, V.79, 2006, ss. 25-43.
- REBELO Sergio, “Long Run Policy and Long Run Growth”, *Journal of Political Economy*, C.99, N.3, 1991, ss. 500-521.
- ROMER Paul M., “Increasing Returns and Long-Run Growth”, *Journal of Political Economy*, C.94, No.5, 1986, ss. 1002-1037.
- SAJID Saima, Norehanbt ABDULLAH, Abdulrazak Chik, “Economic Growth, Female Labor Force Participation And Interacting Role of Education in Developing 8 Countries: A Sustainable Development Policy Perspective”, *Psychology and Education*, C.58, S.1, 2021, ss. 5263-5272.
- SCHUMPETER Joseph A., “The Creative Response of Economic Growth”, *The Journal Of Economic History*, C.7, N.2, 1947, ss. 149-159.
- SEREL Hicran, Burçin Sinem ÖZDEMİR, “Türkiye’de Kadın İstihdamı ve Ekonomik Büyüme İlişkisi”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C.15, S.3, 2017, ss. 132-148.
- SIMS, Christopher A., “Macroeconomics and Reality”, *Econometrica*, C.48, N.1, 1980, ss. 1-48.
- SKAGGS Neil T., “Adam Smith on Growth and Credit: Too Weak a Connection?”, *Journal Of Economic Studies*, S.26, N.6, 1999, ss. 481-496.
- SNOWDON Brian, “The Enduring Elixir of Economic Growth”, *World Economics*, C.7, N.1, 2006, ss. 73-130.

- SOLOW Robert M., “A Contribution To The Theory Of Economic Growth”, *Quartely Journal of Economics*, C.70, N.1, 1956, ss. 65-94.
- SORENSEN Peter Birch, “Human Capital Investment, Government and Endogenous Growth”, *Public Finance Analysis New Series*, C.50, N.1, 1993, ss. 73-93.
- SPENGLER Joseph J., “Adam Smith on Population Growth and Economic Development”, *Population and Development Review*, S.2, N.2, 1976, ss. 167-180.
- SÜRAL Nurhan, “Türkiye’de Kadın İstihdamı: Fırsatlar, Engeller ve Hukuki Çerçeve”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.15, Özel Sayı, 2013, ss. 279-310.
- TABAN Sami, Muhsin KAR, “Kamu Harcama Çeşitlerinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.58, N.3, 2003, ss. 145-169.
- TALAŞ Emrah, Fatih ÇAKMAK, “Türkiye’de Kadınların İşgücüne Katılımlarının Kohort Analizi”, *Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, S.18, 2013, ss. 18-34.
- TANYERİ İbrahim, “David Ricardo’nun İktisadi Analizi Üzerine”, *H.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi*, C.18, S.2, 2000, ss. 1-15.
- TARI Recep, Hilal BOZKURT, “Türkiye’de İstikrarsız Büyümenin Var Modelleri ile Analizi (1991.1-2004.3)”, *İstanbul Üniversitesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, S.4, 2006, ss. 1-16.
- TEJANI Sheba, “What’s Feminist About Feminist Economics”, *Journal of Economic Methodology*, C.26, N.2, 2019, ss. 99-107.
- TÜTÜNCÜ Asiye, Hilmi ZENGİN, “E7 Ülkelerinde Kadın İstihdamı ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, C.16, S.1, 2020, ss. 1-16.
- ÜÇLER Gülbahar, Oktay KIZILKAYA, “Kadın İstihdamının Boşanma ve Doğurganlık Üzerine Etkileri: Türkiye Üzerine Bölgesel Panel Veri Analizi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.2/2, 2014, ss. 28-43.
- YAMAK Rahmi, Zehra ABDİOĞLU, Nilcan MERT, “Türkiye’de İşgücüne Katılımı Belirleyen Faktörler: Mikro Ekonomik Analiz”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.12, S.2, 2012, ss. 41-58.
- YANTUR Pelin, “Kalkınma Planları ve Yasal Çerçeve Kapsamında Kadın İşgücü: Türkiye Örneği”, *Lectio Socialis*, C.3, N.1, 2019, ss. 9-20.
- YAVUZ Selahattin, “Hataları Ardışık Bağımlı (Otokorelasyonlu) Olan Regresyon Modellerinin Tahmin Edilmesi”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.23, S.3, 2009, ss. 123-140.
- YENİLMEZ Füsun, Esin KILIÇ, “Türkiye’de İşgücüne Katılma Oranı-İşsizlik Oranı İlişkisi: Cinsiyet ve Eğitim Düzeyine Dayalı Bir Analiz”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, C.13, S.2, 2018, ss. 55-76.
- YILMAZ Ahmet, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e: Kadın Kimliğinin Biçimlendirilmesi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.9, S.20, 2010, ss. 191-212.

YURDAKUL Funda, “Yapısal Kırılmaların Varlığı Durumunda Geliştirilen Birim Kök Testleri”, *Gazi Üni. İ.İ.B.F. Dergisi*, S.2, N.2, 2000, ss. 21-34.

YÜLEK Murat A., “İçsel Büyüme Teorileri, Gelişmekte Olan Ülkeler ve Kamu Politikaları Üzerine”, *Hazine Dergisi*, S.6, 1997, ss. 89-105.

ZEREN Fatma, Burcu SAVRUL, “Kadınların İşgücüne Katılım Oranı, Ekonomik Büyüme, İşsizlik Oranı ve Kentleşme Oranı Arasındaki Saklı Koentegrasyon İlişkisinin Araştırılması”, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, C.15, S.30, 2017, ss. 87-103.

DİĞER KAYNAKLAR

GUJARATI Damodar N., *Basic Econometrics*, 4.B., 2004.

<https://www.amazon.com/Basic-Econometrics-4th-Damodar-> (25.09.2021).

GUJARATI Damodar N., Dawn C. PORTER, *Basic Econometrics*, 5.B., 2008.

<https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/55486388/Mh09-Gujarati-BasicEco5wm-with-cover-page-> (25.09.2021).

ILO (<https://www.ilo.org/>)

KOOP Gary, *Analysis of Economic Data*, 2.B.,2005.

<https://www.amazon.com.tr/Analysis-Economic-Data-Gary-> (01.10.2021).

KURNAZ Şefika, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 2.B., Ankara, 1991., <https://dspace.ceid.org.tr/> (12.03.2021).

MALTHUS Thomas R., “An Essay On The Principle Of Population”, 1798, ss.1-134. <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf>., (05.01.2021).

TÜİK (<https://data.tuik.gov.tr/>)

YILMAZ Merve, Yeliz ZOĞAL, “Kadının İşgücüne Katılımının Tarihsel Gelişimi ve Kadın İstihdamını Etkileyen Faktörler: Türkiye ve Avrupa Örneği”, *EconWorld2015@Torino*, Italy, 2015, https://torino2015.econworld.org/assets/zogal_yilmaz.pdf (20.03.2021).